

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**2001 KRİZİ SONRASI TÜRKİYE'DE UYGULANAN
MAKROEKONOMİK POLİTİKALARIN TARIM
SEKTÖRÜNE ETKİSİ: TR21 BÖLGESİ ÖRNEĞİ**

İBRAHİM GÜZEL

TEZ DANIŞMANI:
Dr. Öğr. Üyesi BARIŞ AYTEKİN

KASIM-2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi İbrahim GÜZEL'in "2001 Krizi Sonrası Türkiye'de Uygulanan Makroekonomik Politikaların Tarım Sektörüne Etkisi: TR21 Bölgesi Örneği" başlıklı tezi .../.../ ... tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve .../... sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

Dr.Öğr.Üyesi Yasin ÇAKIREL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyorum.

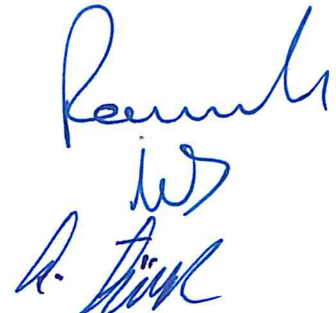
Dr.Öğr.Üyesi Barış AYTEKİN
Tez Danışmanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Jüri Üyeleri:

Prof.Dr. Rengin AK
Dr.Öğr.Üyesi Barış AYTEKİN
Dr.Öğr.Üyesi Armağan TÜRK

Kırklareli Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Bandırma 17 Eylül Üniversitesi

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

İbrahim GÜZEL

Kasım, 2019

ÖZ

2001 KRİZİ SONRASI TÜRKİYE’DE UYGULANAN MAKRO EKONOMİK POLİTİKALARIN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİSİ: TR21 BÖLGESİ ÖRNEĞİ

Güzel, İbrahim
Yüksek Lisans, İktisat
Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Barış AYTEKİN
Kasım 2019

Tarım sektörünün tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de ekonomiden aldığı pay yıldan yıla azalma göstermektedir. Fakat bunun yanı sıra tarım sektörünün besin ihtiyaçlarını karşılaması, sanayi ve hizmetler sektörüne hammadde sağlaması ve yoğun bir istihdam barındırması yönünden büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Tarım sektörünün ekonomi içinde üstlendiği rolün ne kadar önemli olduğu bu alanda yapılan çok sayıda çalışmanın varlığıyla anlaşılmaktadır. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde, makroekonomik politikaların tarım sektörü üzerindeki etkilerinin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu çalışmada Türkiye ve TR21 Bölgesi için 2000-2017 dönemindeki ilgili veriler kullanılarak makroekonomik politikaların tarım sektörüne etkisi incelenmiştir. Çalışmada 2001 krizi sonrası uygulanan makroekonomik politikaların üretime olumlu etki ettiği, fakat dış ticaret, nispi fiyatlar, kamu yatırımları ve ücretsiz aile işçisine olumsuz etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Türkiye’de ve TR21 Bölgesinde makroekonomik politikalar ve kriz sonrası uygulamaya konan tarım politikalarının etkileri derinlemesine incelenerek etkilerin çok boyutlu olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: 2001 Krizi, Makroekonomik Politikalar, Tarım Sektörü, TR21 Bölgesi.

ABSTRACT

AFTER THE 2001 CRISIS MACRO ECONOMIC IMPACT OF AGRICULTURAL POLICY OF THE APPLICABLE IN TURKEY: TR21 REGION EXAMPLE

GÜZEL, İbrahim

Master's Degree, Economics

Thesis Supervisor: Dr. Lecturer Barış AYTEKİN

November 2019

The agricultural sector share decline in the economy from year by year in Turkey as all over the world. On the other hand, it is clear that the agricultural sector meets the nutritional humans need, of great importance in terms of providing raw materials for industry and tertiary sectors and have intensive employment . The importance of the role of the agricultural sector in the economy is understood by the existence of numerous studies in this field. When the studies in the literature are examined, it is observed that the effects of macroeconomic policies on the agricultural sector vary from country to country. In this study, the impact of macroeconomic policies on the agricultural sector was examined by using related data for Turkey and TR21 region for the period of 2000-2017. It is concluded that macroeconomic policies implemented after the 2001 crisis had a positive impact on production, but had a negative impact on foreign trade, relative prices, public investments and unpaid family workers. In addition, it has been demonstrated by examining the post-crisis macroeconomic and agricultural policy implemented in Turkey have multi-dimensional effects on Turkey and TR21 region.

Key Words: 2001 Crisis, Macroeconomic Policies, Agricultural Sector, TR21 Region.

ÖNSÖZ

Tez çalışmam sırasında güzel sohbetleri ile beni motive eden ev arkadaşlarım Azem KURU ve Zülfikar PEYNİRCİ'ye, engin bilgileri ile bana yol gösteren hocalarım Prof. Dr. Rengin AK'a, Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK'e ve tez sürecinde günün her vaktinde zaman ayırımı yapmadan bana yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Barış AYTEKİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İbrahim GÜZEL
Kasım, 2019
Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN	iii
ÖZ	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER	xv
KISALTMALAR.....	xvii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN GENEL YAPISI VE TR21 BÖLGESİ ÖZELLİKLERİ.....	5
1.1 Literatür Araştırması	5
1.1.1 Ulusal literatür	6
1.1.2 Uluslararası literatür.....	10
1.2 Tarım Sektörünün Genel Yapısı ve Önemi.....	14
1.2.1 Tarım Sektörünün Makroekonomik Açıdan Önemi	16
1.2.2 Tarım Sektörünün Diğer Sektörlerle İlişkisi ve Farklı Özellikleri	16
1.2.3 Makroekonomik Politikaların Tarım Sektörüne Etkisi	19
1.2 Türkiye Tarım Sektörünün Genel Özellikleri	20
1.3.1 Türkiye Ekonomisinde Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi	21
1.3.2 Türkiye Ekonomisinde Tarım Sektörünün Makroekonomik Yapısının Gelişimi ve Diğer Sektörlerle İlişkisi	25
1.4 Türkiye Ekonomisinin Tarım Sektöründe Temel Makroekonomik Göstergeleri	29
1.4.1 Üretim ve İstihdam Yapısı.....	29
1.4.2. Tarımsal Dış Ticaret.....	34
1.4.3. Tarımsal Fiyatlar ve Gelir Olanakları	36
1.4 TR21 Bölgesinin Özellikleri ve Üretim Yapısı.....	37

1.5.1 TR21 Bölgesinin Coğrafi ve Demografik Yapısı	37
1.5.2. TR21 Bölgesinde Üretim ve İstihdam Yapısı.....	38
1.5.3. TR21 Bölgesinin Dış Ticaret yapısı.....	44
1.5.4 TR21 Bölgesinde Finansal Krediler ve Kamu Yatırımları... 45	
1.5.5 TR21 Bölgesinde Tarımsal Örgütlenme.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

2001 KRİZİ VE TÜRKİYE'DE UYGULANAN MAKROEKONOMİK POLİTİKALARIN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ .....

47

2.1 2001 Krizi ve Tarım Sektörü.....	49
2.1.1. Krizin Ülke Ekonomisine Etkisi	52
2.2. 2001 Krizi Sonrası Uygulanan Makroekonomik Politikalar ve Tarım Sektörünü Etkileme Kanalları	54
2.2.1. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve Etkileme Kanalları..	55
2.2.2. Para ve Maliye Politikalarının Etkileme Kanalları	58
2.2.3. Dış Ticaret Politikaları ve Etkileme Kanalları.....	64
2.2.4. AB Ortak Tarım Politikaları (OTP) ve Etkileme Kanalları.	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2001 KRİZİ SONRASI UYGULANAN MAKROEKONOMİK POLİTİKALARIN TR21 BÖLGESİ TARIMINA ETKİSİ.....

69

3.1. Üretim ve Fiyat Durumu	69
3.1.1. Üretimdeki Değişim	70
3.1.2. Fiyat Değişimi.....	74
3.2. İstihdamdaki Değişim	77
3.2.1. Tarımsal İstihdamın Demografik Dönüşümü	77
3.2.2. Tarımsal İstihdamdaki Ücret Değişimi	79
3.3. Tarım İşletmelerinin Yapısındaki Değişim	80
3.3.1. İşletme Büyüklüğü ve Girişimci Sayısındaki Değişim	81
3.3.2. Tarımda Makineleşme Durumu	82
3.3.2. Tarımsal Krediler	85
3.4. Tarımsal Dış Ticaret Boyutu	86
3.5. Kamu Harcamalarının Değişimi	89

3.5.1. Tarımsal Desteklemeler	90
3.5.2. Tarımsal Kamu Yatırımları	90
3.6 Tarımsal Örgütlenme Boyutu	91
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	93
KAYNAKÇA	99

TABLÖLAR

Tablo 1: GSYİH Sektörel Dağılımı (Üretim Yöntemi İle), (2000-2017)	26
Tablo 2: Sektörlerin Yıllara Göre İstihdam Oranları.....	28
Tablo 3: Türkiye’deki Başlıca Ürünlerde Tahıl Üretimi (Ton)	311
Tablo 4: Baklagiller ve Yumru Bitkilerin Yıllara Göre Üretim Miktarı	32
Tablo 5: Hayvansal Üretim Verileri	34
Tablo 6: Bölgesel Tarımsal GSYH (Bin TL)	349
Tablo 7: TR21 Bölgesinin İstihdam Oranları.....	43
Tablo 8: TR21 Bölgesinin Göç Hareketliliği	44
Tablo 9: Tarımsal Destekleme Ödemeleri (Milyon TL).....	62
Tablo 10: Buğday-Mazot Fiyatları ve Oranları.....	633
Tablo 11: Tarım ve Hayvancılık Dış Ticareti (ISIC, Rev.3)	666
Tablo 12: TR21 Bölgesi Ekilen Tarım Alanları.....	711
Tablo 13: Tarımsal Üretim.....	722
Tablo 14: Ücretsiz Aile İşçisi (1000 Kişi)	788
Tablo 15: Mevsimlik Tarım İşçisi Günlük Ücretleri	80
Tablo 16: Tarım Makineleri sayısı (2000-2017)	84
Tablo 17: Isic Rev-3’e Göre Tarımsal Dış Ticaret (1000 ABD Doları)87	

ŞEKİLLER

Şekil 1: Tarımsal Üretimdeki Değişim	73
Şekil 2: Nispi Fiyatlar (Motorin/Buğday)	76
Şekil 3: Ücretsiz Aile İşçisi Karşılaştırma	79
Şekil 4: TR21 Bölgesindeki Gübre Dağıtma Makinesi, Sabit Süt Sağım Makinesi ve Traktör Sayılarının Türkiye İçerisindeki Payları	85
Şekil 5: TR21 Bölgesi ile Türkiye Dış Ticareti Karşılaştırma	89

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
ÇAYKUR	: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
DB	: Dünya Bankası
DGD	: doğrudan gelir desteği
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
GEGP	: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GOÜ	: gelişmekte olan ülkeler
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GSYH	: kişi başına düşen yurtiçi hâsıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İGSAŞ	: İstanbul Gübre A.Ş.
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OTP	: Ortak Tarım Politikası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TCZB	: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları
TÜGSAŞ	: Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TZDK	: Türk Ziraat Donatımı Kurumu

GİRİŞ

Tarım sektörü, insanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi, milli gelire ve istihdama katkısı, özellikle sanayi sektörüne hammadde ve sermaye sağlaması, ihracatı arttırıcı, ithalatı azaltıcı etki yapması göz önüne alındığında tüm dünyada vazgeçilmesi mümkün olmayan sektördür.

Tarım sektörü, tüm besin maddelerini üreten, ürettiği bu besin maddelerini işleyerek çeşitlendiren, dolayısıyla toplumun sağlıklı beslenmesi ve tarıma dayalı sanayi sektörüne hammadde sağlayan bir sektördür. Tüm bu üretim süreçleri toprağın varlığı ile yapılabilmektedir. Toprak ise kıt bir kaynak olduğu için verimli kullanılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle tarım sektörünün kendine özgü fiyat ile maliyet arasındaki kopukluğun olması, gıda güvenliği ve sanayi sektörüne hammadde temini de göz önünde bulundurulduğunda oldukça hassas bir sektör olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye’de de tarım sektörü incelendiğinde her dönemde önemini koruduğu gözlemlenmektedir. Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda ekonominin tamamına yakınına oluşturan tarım sektörünün son yıllarda milli gelirden hem üretim hem de istihdam payında önemli düşüş olmuştur.

1950’li yıllarda başlayan köyden kente göç hareketi de tarım sektörünün ekonomi içindeki payının düşmesini hızlandırmıştır. 1980 yılı sonrasında ithal ikameci modelden dışa açık büyüme modeline geçişle tarım sektörü ikincil sektör haline gelmiştir.

2000 ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizler ve sonrasında uygulamaya konulan makroekonomik politikalarda tarımı doğrudan etkilemiştir. Kriz sonrasında diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de hızlı bir dönüşüm sürecine girilmiş, dönüşümün bu kadar hızlı olması hem üretici tarafında hem de tüketici tarafında uyum sorununa neden olmuştur.

Kriz sonrasında tarım sektöründe uygulamaya konulan politikalardan en önemlilerinden biri olan doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi, bazı çiftçilerin toprağını ekmeden destekten yararlanmasına, mülkiyet yapısı ve diğer nedenlerden dolayı toprağı olmadan üretim yapan çiftçilerin ise destekten yararlanamamasına neden olmuştur.

2001 krizi sonrasında makroekonomik politikalarda da dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşümün diğer sektörlerle etkisi olduğu gibi tarım sektörüne de önemli etkisi olmuştur. Özellikle enflasyonu kontrol altına alabilmek için uygulanan sıkı para ve maliye politikaları tarımsal nispi fiyatların gerilemesine neden olmuştur.

Kriz sonrasında para ve maliye politikalarında sıkılaştırmaya gidilmesi, talebin daralmasına neden olmuştur. Talepteki düşüş tarımsal ürün fiyatlarını diğer ürün fiyatlarına göre daha fazla etkilemiştir. Bunun nedeni ise tarım sektöründe üretim ayarlamasının hemen değil bir sonraki dönemde mümkün olmasından ileri gelmektedir.

Bunun yanında uygulanan teşvik sisteminde değişikliğe gidilmesi de tarım sektörünü doğrudan etkilemiştir. Kriz sonrasında uygulamaya konan doğrudan gelir desteği sistemine üreticiler uyum sağlamada zorlanmıştır.

Tarım sektörüne yapılan desteklemeler maliye politikası kapsamında yapıldığı için bütçe disiplini gereği tarım sektörüne yapılan desteklerin hem yapıma şeklinde hem de bütçe içerisindeki payda önemli oranda kısıtlamaya gidilmiştir.

Diğer yandan dış ticaret politikalarının da tarım sektörüne etkileri bulunmaktadır. Özellikle gümrük birliği anlaşmasının da etkisi ile tarım ürünlerine uygulanan kota ve tarifeler gevşetildiği için üretimi yapılan ürünlerde fiyatların gerilemesi sonucunda o ürünlerin üretiminde daralmaya gidilmiştir.

TR21 Bölgesi de Türkiye ekonomisinde tarımsal sektör açısından öne çıkan bir alan olmaktadır. Bölgenin üretim yapısı tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine dayanmaktadır. Tarım sektörü hem üretim hem istihdam açısından TR21 Bölgesinde öne çıkmaktadır. Bu nedenle TR21 Bölgesinin seçilmiş olması tarım politikalarının etkisinin daha iyi analiz yapılmasına yardımcı olacaktır.

Bu çalışmanın amacı 2001 krizi sonrasında uygulanan makroekonomik politikaların tarım sektörüne yansımalarını TR21 Bölgesi verileri ışığında ortaya koymaya çalışmaktır.

Bu çalışmada, birinci bölümünde, Türk Tarım Sektörünün genel yapısı ve üretim durumu detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca araştırma bölgesi

olan TR21 Bölgesinin tarımsal varlığı ile genel özellikleri ortaya konulmuştur.

İkinci bölümde, makroekonomik politikalara yer verilmiş ve bunun ülke tarımına yapmış olduğu etki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra makroekonomik politikaların yereldeki etkileri detaylı olarak incelenerek ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde, 2001 krizi sonrası uygulanan makroekonomik politikaların TR21 Bölgesindeki tarımsal üretim, tarımsal istihdam, tarımsal dış ticaret ve bölgedeki tarımsal faaliyetlerin geneline etkisi tüm veri, bilgi ve belgeler detaylı bir şekilde incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın konusu ve önemi; tarım sektörü tarihsel olarak her zaman önemini korumuş ve korumaya da devam edeceği düşünülmektedir. Ekonomik yapı gelişme sürecine girdiğinden sanayi ve hizmetler sektörünün gelişmesiyle birlikte tarımsal sektörün hem üretim hem istihdam payının azalma eğilimi ortaya çıksa da tarım sektörünün önemi ortadan kalkmamaktadır. Tarım sektörü sanayi ve hizmetler sektörüne işgücü aktarımı ve sanayi sektörünün hammadde ihtiyacının büyük bir kısmını karşılaması açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca son yıllarda tarımsal turizm vb. faaliyetler de gelişmektedir.

Tarım sektöründe genel itibariyle toprağa bağlılık söz konusu olduğu için kaynağı kıt olan bir sektördür. Verimli tarım arazileri insanların bitkisel ve hayvansal ürün ihtiyacını karşılamamaya başladığında daha verimsiz topraklar tarımsal faaliyetlere açılmaya başlanmıştır. Tarıma açılan bu topraklar da daha yüksek maliyet gerektirmektedir. Bu nedenle yapılacak çalışmalarda maliyet arttırıcı değil, bilakis verimliliği arttırmaya çalışarak birim maliyeti minimum seviyeye çekmek gerekmektedir.

Diğer yandan kamusal politikaların tarım sektörü açısından önemi büyüktür. Tarım sektöründe nispi fiyatların iktisadi kanunlara bağlı olarak düşüş eğiliminde olması fiyat-maliyet ilişkileri açısından bu sektörün korunması zorunluluğuna neden olmaktadır. Tarımsal girdi fiyatları ile tarımsal ürün fiyatları arasındaki farkın zaman içinde azalması yanında tarım sektöründeki arz ve talep esneklik yapısı bu açıdan vurgulanmalıdır.

Sanayi devrimi sonrasında tarım sektörü zamanla ekonomilerin yapısındaki değişmeye uygun olarak sektörel gelişme yapısındaki değişmelerden dolayı, toplam üretimden aldığı pay azalmaktadır. Bu nedenle uygun politikalarla bu sektöre yeterli destek sağlanmadığı durumda tarım sektörü olumsuz yönde etkilenmektedir.

İktisadi politikalarının tarım sektörü açısından ele alınması bu nedenle daha fazla önemli olmakta ve çalışmanın odak noktasında yer almaktadır.

Araştırmanın amacı; tarım sektörü diğer sektörlerle göre daha özel bir konumdadır. Talep esnekliğinin düşük olmasından dolayı bu sektör nispi fiyatlardan olumsuz etkilenmektedir. Bunun sonucunda hasılat-maliyet sorunu açısından kar olanakları, verimlilik sorunu, arz yapısının güvenli sağlanabilmesi vb. nedenlerden dolayı diğer sektörlerle göre kamu yönetimlerince dikkate alınması gerekir.

Makroekonomik politikalar diğer sektörleri etkilediği gibi tarım sektörünü de etkilemektedir. Bu nedenle 2001 krizi sonrası uygulanan makroekonomik politikaların tarım sektörüne etkilerinin incelenmesi bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

TR21 Bölgesi, Ayçiçeği ve çeltikte ülke üretiminde öncü olması ve buğday üretiminde verimlilikte ülke ortalamasının üzerinde olmasından dolayı Türkiye ekonomisi içinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle araştırma bölgesi olan TR21 Bölgesi verileri detaylı bir şekilde incelenerek makroekonomi politikalarının yereldeki etkileri de ortaya konmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın yöntemi; TR21 Bölgesindeki tarımsal üretim detaylı bir şekilde incelenerek, tarımsal hareketliliğin nedenlerinin belirlenmesine, ulusal politikaların tarım sektörüne etkisinin belirlenmesine ve bölgedeki tarımsal üretimin önündeki engellerin neler olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bunu gerçekleştirebilmek için 2001 krizi sonrası uygulamaların o zamandan günümüze kadar olan yansımalarını inceleyebilmek için tarihsel model kullanılmış olup, konuyu ilgilendiren yayınlanmış her türlü kitap, dergi, makale, çeviri, istatistiki bilgi, rapor ve sanal ortamdaki ilgili tüm veriler incelenmiş ve yorumlanmıştır.

1. BÖLÜM

TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN GENEL YAPISI VE TR21 BÖLGESİ ÖZELLİKLERİ

Tarım sektörü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde her dönem önemini korumuştur. Bu sektör istihdam ve üretime katkısı, fiyat istikrarı, gelir dağılımı vb. makroekonomik değişkenler açısından önemli olduğu gibi diğer sektörlerle ilişkisi (örneğin tarımsal sanayi için hammadde arzı, hizmetler sektörüne etkileri) boyutu da hesaba katılınca çok daha önemli olmaktadır.

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün uzun dönem içinde milli gelir içindeki payı azalsa da istihdama katkısı devam etmektedir. Tarım sektörü dünyada olan gelişmelere paralel olarak cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ekonomideki payı yüzde 80'lerde iken, günümüzde yüzde 7-8 düzeyinde seyretmektedir.

TR21 Bölgesi de Türkiye ekonomisinde tarımsal sektörün ağırlığı açısından öne çıkan bir alt bölge olmuştur. Çünkü TR21 Bölgesinde yetiştirilen ürünler özellikle ayçiçeği ve çeltik, ülke üretiminin yarısından fazlasına denk gelmektedir. Bunun yanı sıra buğdayda da verimlilik açısından ülke ortalamasının üzerindedir. Ayrıca bölgedeki tarımsal faaliyetlerde makineleşme oranı da ülke makineleşme oranının üzerindedir.

TR21 Bölgesindeki hayvancılık faaliyetleri de tarımsal üretime önemli oranda katkı sağlamaktadır. Bölgede üretimi yapılan yağ bitkilerinin ve hayvansal üretimin tarıma dayalı sanayiye sağladığı hammadde göz önünde bulundurulduğunda ülke ekonomisi için oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır.

1.1 Literatür Araştırması

Makroekonomik politikaların tarım sektörüne etkisi alanından ulusal anlamda kısmi literatür mevcut olsa da uluslararası anlamda geniş bir literatür mevcuttur. Yapmış olduğumuz literatür incelemesinde araştırdığımız konu ile doğrudan ilgili olan literatür çalışmalarına yer vereceğiz.

1.1.1 Ulusal literatür

Literatür incelemesinde yapılan çalışmaların daha çok maliye politikalarının tarım sektörüne etkisi üzerine olduğunu, dış ticaret politikaları, para ve faiz politikaları ile ilgili yeterli çalışma olmadığı görülmektedir. İncelememizi önce makroekonomik politikaların Türkiye tarımına etkisini inceleyen çalışmalara yer verilmiş, sonrasında tarım sektöründe uygulanan politikaların ekonomi üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar incelenmiştir. Daha sonra ise araştırdığımız alan olan TR21 bölgesi başta olmak üzere makroekonomik politikaların yereldeki etkisini inceleyen çalışmalara yer verilmiştir.

Sayın, Mencet ve Taşcıoğlu (2002), IMF istikrar politikalarının Türk Tarımına etkisi adlı çalışmalarında, tarıma yönelik düzenlemelerin yapısal özellikte olmayıp çoğunlukla destekleme politikalarını konu aldığını, konunun sadece ekonomik yönü ele alındığını sosyal yönünün göz ardı edildiğini, kararların dayatma şeklinde alındığını ve kararların çok hızlı alınmasının endişeye neden olduğunu tespit etmişlerdir.

Taşar (2010), Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının makroekonomik etkilerini büyüme oranları, enflasyon oranları ve cari işlemler dengesi verileri ışığında incelemiş ve mali piyasalarda istikrarın yeniden tesis edildiğini, iç piyasalarda endişelerin azaldığını, iç borç dinamiğinin sürdürülebilir duruma gelmesiyle ekonomiye olan güvenin arttığını, 2002 yılı ile birlikte ekonomik belirsizliklerin ortadan kalktığını tespit etmiştir.

Susam ve Bakkal (2008), Türkiye'de tarım politikalarının dönüşümünün kamu bütçesi ve ekonomi üzerindeki etkileri adlı çalışmada, 2000 sonrası uygulanan tarım politikalarının diğer sektörlerde hızlı bir büyüme gerçekleşirken tarım sektöründe büyümenin çok yavaş kalmasına neden olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca 2000 öncesinde bütçeden tarım için ayrılan payın GSMH'nin yüzde 3'ü düzeyindeyken bu oranın yüzde birin altına düşürüldüğü sonucuna ulaşmışlardır.

Hatunoğlu ve Eldeniz (2012), 2000 yılı sonrası Türk tarım sektöründe yapısal dönüşüm politikaları 2000-2011 yıllarını kapsayan verileri ışığında, arazi toplulaştırma faaliyetlerine, sulama altyapısındaki iyileşmelere, iyi

tarım, organik tarım ile tarımsal yapının farklılaşmasına ve sosyo-ekonomik yönden sektörü etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Aktaş ve Tuncer (2010), Türkiye için 1980-2010 döneminde VAR modeli ve gölge değişkenler kullanarak yaptıkları çalışmada, kriz yılları ve 2000 sonrası politikalarının tarımsal gayrisafi milli hasılasını etkilemediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca 2000 sonrası uygulanan tarım politikalarının tarımsal ihracatı artırmaktan ziyade tarımsal ithalatı arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kandemir (2011), Türkiye için Tarımsal destekleme politikalarının kırsal kalkınmaya etkisi adlı eleştirel çalışmasında, doğrudan gelir desteğine dayalı yetersiz destekleme politikalarının tarımsal ürünler olarak kendi kendine yeten bir ülkenin tarımsal ürünlerde dış ticaret açığı vermesine neden olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yalçınkaya, Yalçınkaya ve Çılbant (2006), Türkiye’de uygulanan tarım politikaları ve sektörün geleceği üzerine yapmış oldukları çalışmalarında, AB Ortak Tarım politikaları çerçevesinde getirilen doğrudan gelir desteği sisteminin 2001-2005 yılı verileri ışığında Türkiye’de mevcut uygulama şekliyle tarımı etkileme gücünün olmadığını, daha çok sosyal yardım özelliği taşıdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Acar (2003), Türkiye’de tarımda uygulanan desteklemeler ve Dünyadaki bu konudaki yeni yönelimleri irdelediği çalışmasında, tarım ürünlerinde gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu için gelişmiş ülkelerin bu durumdan zarar görmemek için desteklemelerden ve koruma duvarlarından vazgeçmeyeceklerini, bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin WTO’da birlikte hareket etmesinin yararlı olacağını belirtmiştir.

Yapar (2005), Türkiye’de 2000 yılı sonrasında uygulamaya başlanan Doğrudan Gelir Desteği sistemini 1980-2003 yılları arasındaki tarımsal veriler üzerinden değerlendirmiştir. Esas amacı yoksul çiftçiye yardım ve üretim fazlası veren ülkelerde uygulanan DGD’nin Türkiye gibi üretim fazlası sorunu bulunmayan ülkelerde amacına uygun yansımaları olmayacağı değerlendirilmesini yapmıştır.

Terin, Aksoy ve Güler (2013), Türkiye’de tarımsal büyümeye etki eden faktörlerin belirlenmesi için yapmış oldukları çalışmada, 1990-2012 yılları arasındaki 23 yıllık zaman serisi verileri kullanarak regresyon analizi

yapmışlar ve tarımsal büyümeye etkin eden faktörleri belirlemeye çalışmışlardır. Yapılan çalışmaya göre, tarım sektörüne yapılan sabit sermaye yatırımları ve tarımsal destekler tarımsal büyümeyi olumlu yönde etkilerken, tarım sektöründe istihdam edilen nüfus miktarının tarımsal büyümeyi olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir.

Yıldız (2017), tarımsal desteklemelerin tarımsal üretime etkisini 2006-2016 dönemine ait Türkiye özelindeki tarım gelirlerini eşbütünleşme, hata düzeltme modeli, nedensellik testi, VAR modeline dayalı etki-tepki fonksiyonları varyans ayrıştırma yöntemleri kullanarak analiz edilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre, genel bütçeden yapılan tarımsal desteklemeler ile tarımsal üretim arasında uzun dönemli ilişki bulunmuş, bu ilişkinin nedensellik testi sonucu ise; tarımsal desteklemeler ile tarımsal üretim arasında karşılıklı etkileşim olduğu şeklindedir.

Yılmaz ve Çobanoğlu (2017), Türkiye’de tarım sektörüne sağlanmakta olan çeşitli destekleme araçlarının, çiftlik avlusu tarımsal üretimine etkisi analiz edilmiştir. 1986-2015 arasındaki OECD verilerini en küçük kareler yöntemi kullanılarak yapılan analizde elde edilen bulgulara göre, yıllık tarımsal üretimde, Pazar fiyatı desteği, değişken girdi kullanımı, pazarlama ve tanıtım desteklerinin etkisinin pozitif yönde, diğer desteklerin ise negatif yönde etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Özüdoğru ve Miran (2015), Türkiye’de farklı destekleme politikalarının pamuk arzı üzerine etkilerini inceledikleri çalışmada, pamuk üretiminin %80’ini oluşturan 5 ilde anket yaparak elde edilen verilerin analizleri sonucunda pamuk üreticilerinin farklı destekleme politikalarından sadece hedef fiyat politikasına tepki verdiklerini tespit etmişlerdir. Hedef fiyat politikasının hiç politika olmadığı duruma göre pamuk arzını %2,9 arttıracak sonucuna ulaşılmıştır.

Eştürk ve Albayrak (2018), Türkiye’de tarım ürünleri ve gıda fiyat artışlarının enflasyon üzerindeki etkisini belirlemeye çalıştıkları çalışmada, 2003: 01-2007: 04 dönemlerindeki enflasyon ve gıda ürünleri tüketici fiyat endeksi, döviz kuru, petrol fiyatları ve üretici fiyat endeksi verilerinden yararlanarak, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin sınır testi yardımıyla belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, gıda fiyatları ile

enflasyon arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu, gıda fiyatlarındaki %1'lik artışın enflasyonu %0,79 oranında etkilediği tespit edilmiştir.

Acar ve Bulut (2010), Türkiye'de AB Ortak Tarım Politikaları çerçevesinde uygulanan destekleme politikalarına eleştirel olarak baktığı çalışmada, yüksek tarımsal istihdam, düşük verimlilik, tarımsal işletmelerde küçük ölçeklilik ve çok parçalılık sorunlarını ele almıştır. Ayrıca Türkiye'de tarımsal reformlar konusunda cesur davranılmadığını belirtmektedir.

Nart (2010), 1996 yılında kurulan Gümrük Birliğinin Türkiye'nin dış ticaretine etkisini Avrupa'daki 35 ülke verisini panel veri analiziyle incelemiş, ihracat ile yabancı ülke gelirleri arasında ithalat ile de gayrisafi milli hasıla arasında pozitif ilişki bulmuştur. Ayrıca Gümrük Birliği öncesi ve sonrasına bakıldığında ihracat daha fazla artarken, ithalatın daha az arttığını tespit etmiştir.

Güneş ve Gülçubuk (2002), Türkiye için yurtiçi ve yurt dışında yayınlanan rapor ve istatistiklerden yararlanarak yaptıkları çalışmada, özelleştirme, üretimde kota, dış ticaret uygulamaları ile şeker ve tütün yasalarının ortaya koyduğu sonuçlar değerlendirilmiştir. Çalışmada, şeker pancarı ve tütün üretiminin her geçen yıl azaldığı, bu durumda geçimini bu ürünleri yetiştirerek sağlayan çiftçilerin işlerini kaybetmeyle karşı karşıya kaldığını tespit etmişlerdir.

Yıldız ve Oğuzhan (2007), Türkiye'de uygulanan para politikalarının tarımsal üretime etkisini 1963-2004 yıllarını kapsayan verileri VAR Modeli yardımı ile analiz etmişler ve tarım sektörünün sorunlarının çözümünde tarımsal kredilerin fiyatlar endeksi, döviz kuru ve faiz oranlarından daha önemli olduğunu bulmuşlardır.

Eğri (2014), Kırklareli'nde yaptığı alan çalışmasında, Türk tarımında 2000 sonrası dönüşümün 2000-2013 yılları arasındaki değişimini incelemiştir. Çalışma için yapılan anketler SSPS 15.0 programı kullanılarak değerlendirilmeye alınmış ve çıkan bulgulara göre, değişkenler arasında bağımlılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Politikadaki değişikliklerin farkında olmak ve uyum sağlayabilmek işlemleri kolaylaştırıcı etki yaptığı tespit edilmiş, bunun sonucu olarak da, alan bazlı desteklemelere

uyum sorunu yaşamayan çiftçilerin tapulu arazilerini arttırma yolunda istekli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Güneş, Gün vd. (2004), Türkiye’de şeker politikalarının şeker pancarı üretimine etkileri adlı çalışmada, Ankara Polatlı ilçesinde 75 işletmeden toplanan veriler ışığında özellikle 2001 yılında yürürlüğe giren şeker yasası öncesine göre sonrasında şeker pancarı ekim alanının %50,5 oranında azaldığını tespit etmişlerdir. Ayrıca finansman ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özellikle büyük baş hayvanlarını satarak bu finansman açıklarını giderdikleri sonucuna ulaşmışlardır.

Öztürk, Nas vd. (2009), Küresel ve Ulusal politikaların yerel tarım üzerine etkisini Muğla’nın seçilmiş 10 köyü için yapmış oldukları çalışmalarında, küresel olarak uygulanan politikaların küçük aile işletmelerine zarar verdiğini, köylerde tarım kredi, köy kalkınma vb. kooperatiflerin etkinliğinin zaman içinde azaldığını tespit etmişlerdir.

Tan, Ortan ve Everest (2014), Mevcut tarım politikaları kapsamında Çanakkale özelinde yapmış oldukları çalışmada, Doğrudan Gelir Desteği ve Kırsal Kalkınma Desteklerinin önem kazandığını tespit etmişlerdir. 2012 yılı destekleme verileri ışığında, tarımsal ürün çeşitliliği, yerel aktörler arasındaki uyum ve işbirliği, kurumsal yapılanmanın güçlü olması, çiftçilerin sisteme kayıtlı olması ve desteklemeleri kullanmada sorun yaşamamaları nedeniyle tarım politikalarının etkinliğinin arttığı sonucuna ulaşmışlardır.

1.1.2 Uluslararası literatür

Yapmış olduğumuz uluslararası literatür incelemesinde geniş bir araştırmanın olduğu göze çarpmaktadır. Burada çalıştığımız konu ile ilgili olan çalışmalara yer verilmiştir.

Niles, Orden, Rosson ve Benson (1998) ABD için 1980-1996 yılları verilerini kullanarak yapmış oldukları çalışmalarında, ekonomik büyüme ile tarımsal refah arasında güçlü bir bağ olduğunu bulmuşlardır.

Regunaga ve Rodriguez (2015) Arjantin için 2000-2013 yılları tarım sektörü verileri kullanılarak yaptıkları çalışmada, tarımsal politikaların ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Akinboade ve Braimoh (2014) Ukrayna için 2001-2015 yılları verilerinin aylık dönemler olarak değerlendirilerek döviz kuru ile tarımsal ve endüstriyel üretim arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapılan çalışmada döviz kuru ile tarımsal gelirler arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Balihuta ve Sen (2001) Uganda için 1987-2000 yılları verileri kullanılarak ekonomik reformların kırsal hane halklarının geçim kaynakları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yapılan çalışmada elde edilen bulgulara göre ekonomik reformların hane halkı geçim kaynakları, yani tarım gelirlerine olumlu etki yaptığı tespit edilmiştir.

Valdes (1986) Ticaret ve Makroekonomik politikaların tarımsal büyüme üzerine etkisini Güney Amerika ülkeleri üzerinden incelemiştir. Yaptığı çalışmada 1960-1984 yılları arasındaki ilgili devletlerin verilerini kullanmış ve bu politikaların tarımsal büyümeye etkisinin döviz kuru üzerinden olacağını tespit etmiştir.

Jaroensathapornkul ve Tongpan (2007) Tayland için yapılan çalışmada hükümet harcamalarının tarım sektörüne etkisi incelenmiştir. Yapılan çalışmada hükümet harcamalarının faiz oranı, döviz kuru, fiyat endeksi ve reel GSMH üzerinden tarım sektörünü etkilediği tespit edilmiştir.

Okoh (2015) Nijerya için 1981-2013 yılları arasında maliye politikalarının tarımsal büyüme üzerine etkisini incelemiştir. Yapılan çalışmada hata düzeltme modeli kullanılmış ve her değişken için birim kök testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre Nijerya'da tarım sektöründeki toplam devlet harcamalarının tarım sektörünü olumsuz etkilediği görülmüştür.

Glassburner (1985) 1968-1985 yılları arasındaki verileri üzerinden makroekonomik politikaların tarım sektörüne derin etkileri olduğunun önemsenmediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde makroekonomik politikaların ekonominin üçte birini oluşturan tarım sektörüne etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Akbar ve Jabbar (2017) Pakistan için 1963-1964 ile 2013-2014 yılları arasındaki yıllık verileriyle genişletilmiş momentum yöntemi kullanılarak makroekonomik politikaların yurtiçi gıda üretimine etkisi tahmin etmeye çalışmışlardır. Elde edilen bulgulara göre sıkı para politikası ile gıda

enflasyonu arasında negatif yönlü ilişki olduğu, makroekonomik politikaların gıda üretimine çok az bir etki ettiğini tespit etmişlerdir.

Umar ve Tunggal (2015) Malezya için 1980-2014 yılları arasındaki yıllık verileriyle ARDL yaklaşımı kullanılarak tarımsal verimlilik ile makroekonomik politikalar arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerini incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre tarımsal verimliliği uzun dönemde makroekonomik değişkenlerden olan döviz kurunun etkilediğini, kısa dönemde ise tarımsal net ihracat, kamu harcamaları ve enflasyon oranının etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Mallick (2009) Hindistan için yapmış olduğu çalışmada, makroekonomik politikalar ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi anlamak için son beş yılın verilerini incelemiş ve makroekonomik politikalar ile yoksulluk arasında olumlu ilişki olduğunu, özellikle tarımsal kredi genişlemesinin yoksulluğu azaltıcı etki yaptığını bulmuştur.

Jaroensathapornkul (2006) Tayland için yapmış olduğu çalışmada, para ve maliye politikalarının tarım sektörüne etkisini araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre, Makroekonomik politikaların faiz oranı, döviz kuru, fiyat endeksi ve GSYİH'i etkilediği, bu değişkenlerinde devlet harcamaları ve para arzı ile tarım sektörüne etki ettiği sonucuna ulaşmıştır. Tarım sektöründeki etkinin Kamu tüketim harcamalarındaki artışın para arzı genişlemesiyle birleşince gıda tüketimi, ihracat ve ithalatı arttırdığı şeklindedir.

Aniyie (2015) Nijerya için yapmış olduğu çalışmada, tarım sektörünü teşvik etmek için kullanılan maliye politikalarının etkisini araştırmıştır. Tarım sektörünü etkileyen maliye politikası araçlarından en önemlisinin vergi politikaları olduğunu, bunların değişiminin de sadece yasalarla olabileceğini belirtmiştir.

Shevchuk ve Kopych (2017) Ukrayna için 2001-2016 dönemleri arasında üç aylık verileri kullanarak SVAR modeli ile maliye politikalarının tarım ve sanayi sektörlerine etkilerini incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, hükümet harcamalarındaki artış hem tarım hem de sanayi sektöründe genişleme etkisi yaratırken, hükümet gelirlerindeki bir artış sadece sanayi sektöründe genişlemeye neden olmaktadır.

Olasunkanmi (2013) Nijerya için 1981-2011 yılları arasındaki verileri kullanarak çok değişkenli eşbütünleşme modeli ile maliye politikasının sektörler üzerindeki etkisini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre maliye politikasının tarım ve sanayi başta olmak üzere beş alt sektöre etki ettiği yönündedir. Her maliye politikası değişkeninin bu alt sektörler üzerindeki etkisinin de birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir.

Johannes (2005) Kamerun için 1969-1998 yılları arasındaki verileri kullanarak maliye politikasının etkisini incelemiştir. Çalışmanın ampirik sonuçlarına göre maliye politikasının oldukça sınırlı etkisi olduğu yönündedir. Sağlık ve iletişim harcamalarının verimliliği teşvik ettiği tespit edilmiştir.

Akbar ve Jamil (2012) Pakistan için 1972-2010 dönemleri arası verileri kullanarak indirgenmiş form yapısal denklemler yaklaşımı ile tarımsal büyümeyi incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre tarım sektörünün kilit konumda olduğunu, son mali ve para politikalarının devam etmesi gerektiğini tespit etmişlerdir.

Nepal (2015) Nepal için yapmış olduğu çalışmada Nepal'in son 15 yıldır tarım sektöründeki yavaş büyümenin nedenlerini araştırmıştır. Çalışmada, yüksek faiz oranları da dahil olmak üzere etkin verimli finansman mekanizmalarının eksikliğinin tarım sektöründe yavaş büyümeye neden olduğu hipotezi kurulmuştur. Elde edilen bulgulara göre kırsal tarım bölgelerinin yeterli bankacılık erişiminden yoksun olduğunu, bu durumun da kayıt dışı ekonomideki yüksek faizin kullanılmasına neden olduğu, bunun da üretimin hızlı artmasını engellediği sonucuna ulaşılmıştır.

Omojimate (2012) Nijerya'da tarım sektörünün büyüme performansında makroekonomi politikalarının etkisini araştırmıştır. 1970-2008 yıllık verileri kullanarak en küçük kareler metodu ile yapılan analizde, tarım sektörüne kredi hacmi ile büyüme arasında pozitif ilişki olduğu yönündedir.

Muroyiwa, Sitima, Sibanda ve Mushunje (2014) Güney Afrika için 1970-2011 yılları arasında yıllık veriler kullanarak düzeltme modeli ile para politikasının tarım sektörü üzerindeki etkisini incelemiştir. Elde edilen bulgular enflasyonist şoklar ve para piyasasının tarımsal GSYİH'ın

performansına etki ederken, imalat endeksi ve hisse senedi piyasasının tarımsal GSYİH'a etki ettiği yönündedir.

Alagh (2011) Para ve maliye politikalarının Hindistan'ın tarım sektörüne etkilerini incelediği çalışmada, para politikasındaki değişimlerin uzun vadede rahatsızlığa neden olmayacağını tespit etmiş, genel olarak baktığında ise makroekonomik politikaların tarım sektörüne ciddi etkilerini gösteren bulgulara rastlamıştır.

Alagh (2011) Maliye politikalarının Hindistan tarımına etkisini incelediği çalışmada, maliye politikalarının bir süreç olarak sürdürülmesi gerektiği, tarım dışı aşırı mali harcamaların dengelenmesi gerektiği, kamu yatırımları ve sübvansiyonları ile ilgili maliye politikalarının birleştirilmesi gerektiği kanısına varmıştır.

Dlamini, Tijani ve Masuku (2015) Svaziland için tarım sektöründeki 1980-2012 yılları arasında zaman serisi verileri kullanarak makroekonomik politikalarının etkisini ölçmek için ampirik bir çalışma yapmıştır. Elde edilen bulgulara göre, para arzı, reel döviz kuru, reel GSYİH ve reel devlet harcamalarının etkilerinin olduğu yönündedir. Bu sonuçlara göre Svaziland Merkez Bankasının tarım için uygun faizli kredi sağlamayı amaçlaması gerektiği vurgulanmıştır.

1.2 Tarım Sektörünün Genel Yapısı ve Önemi

Tarım sektörü, sanayi devriminden önce temel sektör olarak öne çıkmıştır. Uzun dönem içinde gelişerek günümüzde daha modern biçime dönüşmüştür. İnsanlığın var olduğu zamandan beri tarımsal üretim, besin ve giysi ihtiyacını karşılamının kaynağı olarak görüldüğünden önemini korumuştur.

Tarım sektörü kapitalizm öncesinde birincil sektörken kapitalizm ile birlikte sanayi ve hizmetler sektörlerinin gelişimi ile birincil sektör olma özelliğini günümüzde dünya genelinde büyük oranda kaybetmiştir. Tarım sektörü, her ne kadar birincil sektör olma özelliğini kaybetse de insanların beslenmeleri için gerekli besin maddelerini ürettiği için her dönemde vazgeçilmez bir sektör olacaktır.

Tarım, insanların beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilmek için doğada hazır bulunan kaynakları kullanarak üretim yaptıkları ekonomik bir çalışmadır (Kaya ve öte., 2011: 262).

TÜİK ise tarımı, toprak ile tohumu kullanarak hem bitkisel hem de hayvansal ürünler üreterek ve bu ürünleri işleyerek daha değerli ürünler elde etmeyi amaçlayan ekonomik faaliyet olarak tanımlamaktadır. Tarım bunun yanı sıra diğer yandan da sosyal, bölgesel, kültürel, eko-sistem ve sağlıklı beslenme konusunda önem arz eden toplumsal bir süreçtir (TUİK, 2008: 1).

Günümüzde ise nüfus artışına karşılık dünya tarımsal üretim miktarı, kalitesi ve bu ürünlerin dağılımı konusunda sorunlar baş göstermiştir. Bu durum nüfus artışı oranında miktar olarak arttırılamayan tarımsal üretimin üretim faktörlerinde verimlilik artışına itmiştir. Gelişmiş ülkeler hayatta kalmak için tarımsal üretimden daha uzun ve daha iyi yaşam için besin güvenliğinden ziyade besin güvenilirliği üzerinde dururken azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için hala tarımsal üretim hayatta kalma mücadelesi olarak görülmekte ve önemli bir sorun olmaktadır (Yıldız ve öte., 2007: 211-212).

Tarımsal üretim, doğa ile iç içe geniş arazilerde yapılması ve belirli ve uzun bir zamanı içermesinden dolayı arzı esnek değildir. Yani kısaca tarımsal ürün fiyatlarında meydana gelen artış karşısında üretici bu artan fiyat olanaklarından yararlanmak için üretimini kısa dönemde arttıramamaktadır.

Bu durum tarım sektörünün bir alt kolu olan hayvancılık sektörü içinde geçerlidir. Hayvansal üretim de yine belirli bir dönemi kapsadığından üretimi artan fiyat karşısında kısa dönemde arttırmak mümkün olmamaktadır. Bu durum da üreticinin fiyat artışlarıyla gelirini arttırmasının önüne geçmektedir. Bu olumsuz gelişmenin yanı sıra üreticiler doğa koşullarının uygun olduğu, verimliliğin yüksek seyrettiği yıllarda da bu uygun koşullardan yararlanamamaktadır.

Tarımsal ürünler insanların fizyolojik ihtiyaçlarını karşıladığından yüksek verim olduğu yıllarda oluşan arz fazlasını toplum eritememekte, doğal olarak ürün fiyatlarında düşüşler meydana gelmektedir. Üretici bu durumdan da yararlanamamakta geliri düşmektedir.

1.2.1 Tarım Sektörünün Makroekonomik Açıdan Önemi

Tarım sektörü, üretim yapısının dönüşüm süreci içinde zamanla toplam üretim içinde düşük paya sahip olmasına rağmen önemi azalmamaktadır. Çünkü tarım sektörü gerek insanların besin ihtiyacını karşılama yönünden olsun, gerekse de sanayi ve hizmetler sektörüne hammadde temini yönünden olsun önemini her dönem korumaya devam etmektedir.

Sanayi devrimi ile birlikte ekonomide sektörel dönüşüm yaşanmış, bu nedenle tarım sektörünün ekonomi içindeki payı azalma göstermiştir. Fakat bu azalma miktar olarak değil sadece oransal azalmadır. Sanayi ve hizmetler sektörü gelişirken diğer taraftan da tarım sektörüne olan ihtiyaç artmaktadır. Bu durum tarım sektörüne olan talebi olumlu etkilediğinden miktar olarak artışı devam etmektedir.

Tarım sektörü kendine has özellikleri nedeniyle diğer sektörler göre nispeten daha az büyüdüğü için ekonomi içindeki payı zaman içinde azalmıştır. Yine de makroekonomik açıdan bakıldığında tarım sektörü diğer sektörleri tamamlayıcı konumda olması, gıda güvenliği ve insanların besin ihtiyaçlarının karşılanması için hala toprağa olan gereksinimin devam etmesi nedeniyle önemini korumaktadır.

1.2.2 Tarım Sektörünün Diğer Sektörlerle İlişkisi ve Farklı Özellikleri

Tarım sektörü sanayi ve hizmetler sektöründen farklı bir yapıya sahiptir. Tarımsal ürün talebinde herhangi bir nedenden dolayı ortaya çıkan bir değişimde arz yönünden cevap gecikmeli olmaktadır. Yani tarımsal ürün arzının esnekliği düşüktür. Cari dönemdeki talep artışına cevap gecikmeli, genellikle bir sonraki dönem olmaktadır.

Bunun yanı sıra tarım ürünleri insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan temel ihtiyaçlarını karşılama fonksiyonu üstlendiği, bunun da belli bir sınırının olmasından dolayı tarım ürünlerinin fiyat ve gelir esnekliği düşüktür.

Tarım sektöründe sanayi sektörünün aksine ‘azalan verim yasası’ geçerlidir. Bu nedenle sektörde sermaye kullanım miktarı sınırlı olmaktadır. Yani kısaca sermaye yoğun teknoloji kullanımı sınırlı düzeyde kalmaktadır.

Tarım sektöründeki işletmeler ürettikleri ürünleri tam rekabete yakın piyasalarda satışa sunarken, üretimde kullanılan girdileri oligopol hatta bazı girdileri monopol piyasalarından tedarik etmektedirler. Bu durum da maliyet ve satış fiyatı arasındaki ilişki zayıf kalmaktadır. Tarımsal ürün fiyatını o dönemde piyasaya sürülen arz miktarı belirlediğinden maliyet artışlarının fiyatlara yansıtma durumu kısıtlı olmaktadır (Tunç, 2012).

Tarım sektörünün sanayi sektörü ile olan ilişkisini üç boyut altında inceleyebiliriz. Sanayi sektörü, temelde sınai faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu faaliyetler ise, hammaddelerin belirli bir işleme tabi tutularak taşınabilecek ve kullanıma hazır hale gelebilecek ürünlere dönüştürülmesinde yapılan tüm iş ve işlemleri kapsamaktadır. Başka bir deyişle sanayi, emek ve sermaye ile hammadde ve yarı mamul maddelerin mamul madde haline dönüştürülmesine olanak sağlayan tüm üretim faaliyetlerini içermektedir (Koç ve öte., 2016: 41).

Sanayi sektörü üç alt sektörden oluşmaktadır. Bunlar; imalat sanayi sektörü, elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretim ve dağıtım alt sektörü, madencilik ve taş ocakçılığı sektörüdür. Bunlar içerisinde tüm dünya ülkelerinde ve Türkiye’de en önemli sektör imalat sanayi sektörüdür.

İmalat sanayi sektöründe tüketim, ara ve yatırım mallarını kapsayan üç alt birim mevcuttur. Ülkelerin bu alt sektörlerinde girdi-çıkı ilişkisi bulunmakta, bir sektörde meydana gelen dengesizlik diğer sektörleri de etkilemektedir. İmalat sanayisinin yapısındaki bu dengesizlik hem sanayi kesiminin katma değerini düşürmekte, hem de sanayi kesimini hammadde ve teknoloji olarak dışa bağımlı hale getirmektedir.

Sanayi sektörünün durumunu gösteren, üretimdeki artış veya azalışların yıllar itibariyle karşılaştırmalı olarak takip edilmesine olanak sağlayan sanayi üretim endeksi, ekonomik güven endeksi ve imalat kapasite kullanım oranı şeklinde göstergeler bulunmaktadır (Koç ve öte., 2016: 41).

Tarım sektörü ile doğrudan ya da dolaylı olarak etkileşimde olan sanayi alt sektörlerini iki grup altında toplayabiliriz. Bunlar; Tarıma destek veren sanayi ve tarıma dayalı sanayidir. Tarıma destek veren sanayinin hiç şüphesiz en önemlisi tarımsal mekanizasyon imalat sanayidir. Bunun yanı sıra özellikle son yıllarda verimliliği artırma çalışmaları kapsamında daha bir önemli hale

gelen gübre sanayi, tarımsal ilaç sanayi, yem sanayi, tohumluk ve fidan üretim sanayi gelmektedir. Sayılan bu sektörlerde meydana gelen bir dengesizlik doğal olarak tarım sektörünü de etkilemektedir. Yani herhangi bir nedenden dolayı bu sektörlerden birinde ortaya çıkan maliyet artışı tarım sektöründeki girdi maliyetini etkilemekte, tarımsal kar marjlarını düşürmektedir.

Bir diğer grup olan tarıma dayalı sanayi ise tüketici talepleri doğrultusunda tarımsal üretimden elde edilen ürünleri doğrudan paketleyerek ya da dönüştürerek yeni ürünler elde edip pazarlama sektörünün bir halkası olarak tüketime sunmaktır. Bu grupta da en önemli sektör gıda sektörüdür. Bunun yanında içki sektörü, tütün ve tütün mamulleri sanayi, tekstil ve deri sanayi ve diğer sanayilerdir (Eker, 2004). Bu sektörlerdeki bir sorun ya da gelişme de tarım sektörünü doğrudan etkilemektedir.

Tarım sektörü hizmetler sektörü ile de sürekli etkileşim içerisinde. Bu durum gerek üretilen ürünlerin hizmetler sektörü tarafından talebi olsun, gerekse de kaynak ve istihdam sağlama yönünden olsun birbirlerini tamamlayan sektörlerdir.

Hizmetler sektörünün genel bir tanımını yapmak gerekirse tarım ve sanayi sektörü dışında kalan tüm sektörleri kapsamaktadır. Bunlar; genel kamu hizmetleri, özel sektör hizmetleri, dinlenme ve eğlence hizmetleri ve kişisel hizmetlerdir. Bunların yanında mesleki hizmetler olarak görülen müşavirlik hizmetleri, yazılım, emlakçılık, reklam, danışmanlık, eğitim hizmetleri, haberleşme hizmetleri, lojistik sektörü, İnşaat sektörü, çevre hizmetleri, perakende sektörü, turizm sektörü ve diğerleri olarak sıralayabiliriz (Çınar, 2016).

Hizmetler sektörü tarım sektörü için de ayrı bir öneme sahiptir. Tarım sektörünün hizmetler sektörüne kaynak aktarımı ve hammadde temininin yanı sıra tarım sektöründen çıkan işgücünün hizmetler sektöründe çok kolay iş bulabilme olanağının olması özellikle tarımsal istihdam içerisindeki gizli işsizlerin hizmetler sektörüne aktarılmasını sağlamaktadır. Bu nedenle hizmetler sektöründeki bir gelişme tarım sektörünü de etkilemektedir.

Hizmetler sektörü içerisinde önemli bir yere sahip olan turizm sektörünün de tarım sektörüne sağladığı katkı büyük önem taşımaktadır. Turizm

sektörünün kullanmış olduğu girdilerin büyük çoğunluğunun tarım sektöründen sağlanması nedeniyle turizm sektöründeki herhangi bir gelişme tarım sektörünü de etkilemektedir.

Hizmetler sektörünün tarım sektörüne etkisi açısından öne çıkan istihdam ilişkisi olmaktadır.

1.2.3 Makroekonomik Politikaların Tarım Sektörüne Etkisi

Kamu politikaları ekonomideki istikrarı sağlamak, bütçeyi kontrol etmek, dış ticareti düzenlemek ve büyümeyi kalıcı hale getirebilmek vb. amaçlara sahiptir. Kamu politikalarının tarım sektörüne de önemli etkileri olmaktadır. Bir ekonomide uygulanan makroekonomik politikalar (Para, Maliye Dış Ticaret vb. Politikalar) Tarım sektörünü farklı kanallardan etkilemektedir.

Maliye Politikaları, kamunun gelirleri ve harcamalarını düzenlemek için yapmış oldukları işlemleri düzenlemek için uyguladıkları politiklardır. Devletler bazı zamanlarda da piyasalardaki aksaklıkları giderebilmek için bu politikalara başvururlar (Karaaslan, 2015: 48-49). Bu durum bazı zaman teşvik politikası şeklinde olduğu gibi, bazı durumda da doğrudan piyasayı düzenleyici şeklinde olmaktadır.

Uygulanan vergi ve harcama politikalarının tarım sektörüne önemli etkileri olmaktadır. Vergi politikaları maliyetleri etkilerken, harcama politikaları ise talep yönünden etkilere sahiptir.

Tarım sektöründe özellikle öne çıkan, bu sektörün dezavantajlı durumunu ortadan kaldırabilmek için uygulanan destekleme politikaları olmaktadır. Bu politikalarda genellikle üreticinin maliyetinin düşürülmesine katkı sağlamaktadır. Ancak Türkiye’de uygulanan politikalarda bir örnek olarak 2002 sonrasında üretimden bağımsız “doğrudan gelir desteği” sistemi uygulanmış, fakat uygulamadaki aksaklıklar ve Türk tarımına negatif etki yaptığı için 2009 yılında tekrar kaldırılmıştır.

Diğer yandan para politikası, piyasadaki istikrarı sağlayabilmek için merkez bankaları tarafından uygulanan politikalardır. Merkez bankaları ellerinde bulunan enstrümanlarla (reeskont oranlarının belirlenmesi, açık piyasa işlemleri, döviz işlemleri, vb.) fiyat ve finansal piyasalarda istikrarı

sağlamaya çalışmaktadırlar. Merkez bankaları piyasaların durumuna göre daraltıcı veya genişletici para politikaları uygulamaktadırlar (TCMB, 2019).

Merkez bankalarının uyguladıkları bu politikaların tarım sektörüne çeşitli kanallardan etkileri olmaktadır. Uygulanan bu politikalar ilk olarak tarım sektörünü fiyatlar yönünden etki etmektedir. Tarım sektörünün kendine has özelliklerinden dolayı arzının esnek olmaması nedeniyle fiyat düşüşleri ve aşırı fiyat artışları önemli oranda etkilemektedir. İkinci olarak ise, özellikle uygulanan döviz politikaları maliyetler üzerinden tarım sektörüne etki etmektedir.

Dış Ticaret Politikaları, ithalat ve ihracatı düzenlemek için uygulanan politikalarlardır. Bu politikalar ithalat kotaları, tarifeler, ihracat teşvikleri vb. araçları kullanmaktadır (Saçık, 2009: 163-164). Uluslararası ticaretin geliştirilmesi adına son yıllarda IMF ve Dünya Bankasının önerileri doğrultusunda uygulanan ithalat politikaları iç piyasadaki fiyatların düşmesine, bu durumda tarım sektörünün büyük oranda etkilenmesine neden olmaktadır. İhracata teşvik tarım sektörü lehine olurken, ithalattaki kotaların gevşetilmesi yurtiçi fiyatları düşüreceğinden tarım sektörünün aleyhine olmaktadır.

1.2 Türkiye Tarım Sektörünün Genel Özellikleri

Türkiye’de tarım sektörü, sektörün genel özelliklerini taşıması yanında kendine has yapısı özelliklerine de sahip olmaktadır. Türk tarım sektöründe Türkiye’nin teknoloji düzeyi göz önüne alındığında üretimin önemli bir kısmında doğa koşullarına bağlılık göze çarpmaktadır.

Bu durum sektörün genel yapısında da kendisini hissettirmektedir. Altyapısı yetersiz, üretim ve pazarlaması problemlili ve girdi-çıktı düzeyi orantısızdır. En önemlisi sektörün genelinde yüksek oranda gizli işsizlik barındırmasıdır. Bunun yanında tarım sektörü, Türkiye’nin sosyo-ekonomik yapısı içerisinde önemli bir yere sahiptir (Günaydın, 2006: 12).

Türkiye coğrafi konumu, toprak yapısı ve iklim koşulları ile Dünya tarımsal üretimi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Fındık, kiraz, incir, kayısı ve haşhaş gibi ürünlerde dünyada öne çıkan üretici konumundadır (Peker, 2014: 48).

Diğer yandan Türk tarımı daha çok küçük aile işletmeciliği şeklindedir. Bitkisel üretim yapan işletmelerin büyük çoğunluğu hayvansal üretim de yapmaktadır.

Tarım sektörü, Cumhuriyetin kuruluşundan beri ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasında önemli görevler üstlenmiştir. Tarım sektörü milli gelir ve istihdama katkısı, sanayi sektörünün hammadde ve kaynak ihtiyacının temini, ihracata olan katkısı ve biyolojik çeşitlilik barındırmasından dolayı ve ekolojisyeme olan katkıları da göz önünde bulundurulduğunda tüm dünyada vazgeçilmez sektördür. Ayrıca gıda üretiminin güvenliği yönünden bakıldığında da stratejik bir sektördür. Türkiye de bu özelliklerinin yanı sıra özellikle istihdama yaptığı katkı ile öne çıkmaktadır.

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün özellikle üretim açısından konumu nispi olarak azalmış olsa da, yurtiçi gıda gereksinimin karşılanması, sanayi sektörüne hammadde temini ihracat ile birlikte yaratmış olduğu istihdam göz önünde bulundurulduğunda hala ülke ekonomisi için büyük önem taşıdığı söylenebilir (Miran, 2005: 9).

Türk tarım sektörü gerek istihdam açısından gerekse sanayi ve hizmetler sektörüne kaynak aktarımı açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu durum, tarım sektörü ile ilgili yapılacak tüm çalışmalarda göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

1.3.1 Türkiye Ekonomisinde Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Türkiye Ekonomisinde Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda tarım sektörü ön plandaydı. Daha sonra sanayi sektöründeki gelişmelerle diğer yandan mal ticareti de gelişme göstermiş, böylece hizmetler sektörünün ekonomi içerisindeki payı artarken tarım sektörünün ekonomiden aldığı pay azalmaya başlamıştır.

Türkiye ekonomisinde Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda ekonomik faaliyetlerin önemli bir kısmını oluşturan tarım sektörü aynı zamanda da kalkınmanın başlangıcı olmuştur. Osmanlı devletinden devralınan borçlar ve I. Dünya Savaşının getirdiği ağır yük sanayi sektöründe atılım yapmanın önünde engel teşkil etmekteydi. Bu nedenle ülke kalkınmasına tarım sektörü öncülük etmiştir.

Tarım sektörünün Türkiye’de GSMH içerisindeki nispi payı yıllar itibari ile gerilemeye başlamış olsa da, gerek sanayi sektörüne gerekse hizmetler sektörüne sağladığı katkılar göz önünde bulundurulduğunda ekonomi içerisinde yeri ve önemi büyüktür.

Cumhuriyet döneminde 1927 yılında yapılan sayıma göre ülke nüfusu 13,4 milyondur. Bu nüfusun %85’i köylerde yaşamaktadır. Diğer taraftan sanayide çalışanlar toplam nüfusun %2,1’ini, ticaret erbabı ise %1,9’unu oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’nin bir tarım ülkesi olduğu çok rahat bir şekilde gözlemlenmektedir. Fakat bunun yanı sıra o dönemdeki Türkiye’nin ithalatındaki %27’lik pay tarım ürünlerine aitti. Türkiye ekonomisinde verimsiz yapılan üretim ve o yıllarda yolların yetersiz olması nedeniyle köylerden şehirlere ürün transferi sorunu bulunmaktadır (Dinler, 2008: 22-24).

Cumhuriyetin ilanı sonrasında ülke ekonomisinin kalkınması için tarım sektörüne ağırlık verilmiş ve tarımda üretimi amaçlayan politikalara yer verilmiştir. 1923-1929 yılları arasındaki gelişmelere bakıldığında tarım sektöründe %10’un üzerinde bir büyüme sağlanarak, ülkenin içinde bulunduğu zor durum aşılmaya çalışılmıştır. 1930 yılı sonrasında yine tarım sektörüne katkı sağlayacağı düşüncesiyle Tarım Kredi Kooperatifleri, Ziraat Kombinaları ve Devlet Ziraat İşletmesi kurulmuştur. Bunların yanı sıra topraksız köylüleri topraklandırma çalışmaları kapsamında 1923-1938 yılları arasında 3,7 milyon dönüm arazi köylülere dağıtılmıştır (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015: 33).

1940’lı yıllarda II. Dünya Savaşı’nın da etkisiyle tarımsal ürün fiyatları sürekli bir artış eğilimine girmiştir. O dönemde iktidarda bulunan hükümet tarımsal ürün fiyatlarındaki bu artışın önüne geçebilmek için bazı politikalar izlemiştir. Türk tarımında makineleşmeyi sağlayabilmek için 1944 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile Türk Ziraat Donatımı Kurumu (TZDK) kurulmuştur. Bir diğer önemli politika ise, 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılarak topraksız çiftçilerin toprak sahibi olması amaçlanmıştır (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015: 33).

1950’li yıllara gelindiğinde ise, tarım sektöründe çalışan işgücünün kırsal bölgelerden kentlere doğru hareket ettiği ve toprak reformundan beklenen

sonucun alınmadığı görülmekle birlikte, o dönemde alınan Marshall Yardımları ile tarımda makineleşmede önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1960'lı yıllardan sonra ise 5 yıllık kalkınma planları hazırlanarak tarım sektörünün gelişmesini sağlayıcı politikalara yer verilmiştir (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015: 34).

1980'li yıllar ise, tüm dünyada neoliberal politikaların öne çıktığı yıllar olmuştur. Bu kapsamda Türkiye'de de 24 Ocak kararları ile birlikte ithal ikameci politikaları terk etmiş ve dışarıya dayalı açık piyasa düzenine geçmiştir. Bu politika değişikliği hem çiftçiye sağlanan sübvansiyonlar noktasında hem de çiftçinin dış piyasaya karşı korunmasında gevşemeye neden olduğu için tarım sektörünün aleyhine olmuş ve kırsalda yoksulluğu arttırarak kırsaldaki kırılmaları derinleştirmiştir. Bu durum sistemin o dönemki beklentisine uygun olarak kırsaldaki ucuz işgücünü görece sanayisi gelişmiş şehirlerin varoşlarında kümelenmeleri ile sonuçlandırmıştır.

1980'li yıllardaki tarım sektörünü doğrudan ilgilendiren bir diğer gelişme ise, 24 Ocak kararları ile başlayan serbestleşme hareketi sonrasında tarım sektöründeki kamuya ait işletmelerin özelleştirilmesi durumudur. Özelleştirme ile ilgili olarak üretimde etkinliğin arttırılması, sermayenin tabana yayılması, serbestleşmenin önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır (Oral, 2013: 299).

Ancak özelleştirme uygulamaları sağlıklı bir tartışma ortamında gerçekleşmemiştir. 1980'li yıllardaki bir diğer gelişme ise tarımda destekleme kapsamına alınan ürün sayısındaki düşüştür. O yıllarda liberalleşmenin etkisiyle desteklenen ürün sayısı 9'a kadar düşmüştür.

1989 yılı sonrasında finansal liberalizasyonun da etkisi ile faizler hızla artış eğilimine girmiştir. Bu durum da doğal olarak, iktisat yazının da ifade ettiği gibi maliyetler yükseldiğinde para, ilk önce getirisi nispeten az olan sektörlerden çekilmeye başlamıştır. Sanayi ve Hizmetler sektörünün getirisi tarım sektörüne göre yüksek olduğu için bu durumdan ilk önce ve en fazla etkilenen sektör tarım sektörü olmuştur.

1990'lı yılların tamamında yüksek seyreden faiz oranları tarım sektörünün aleyhine olmuştur. 1994 yılında Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) öncülüğünde gerçekleştirilen Uruguay turunda yapılan anlaşma her ne

kadar tüm üye ülkelerin imza koymas1 ile varılan bir anlaşma olsa da, daha çok AB ve ABD'nin gereksinimlerine göre hazırlanan metinleri içermekten öteye geçememiştir (Günaydın, 2006: 17-18). Bu durum şüphesiz gelişmekte olan Türkiye tarım sektörünün aleyhine olmuştur.

2000 yılı sonrasındaki tarım sektörü politikalarının değişimi büyük oranda 1999 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) ile imzalanan stand-by anlaşması ile şekillenmiştir. Bu anlaşma ile tarım sektöründe yapılması öngörülen değişiklikler aşağıdadır (Günaydın, 2006: 21).

- Destekleme fiyatlarının dünya fiyatlarına çekilerek, ardından girdi ve çıktıya göre olan destekleme sisteminden doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi.
- TSKB, TCZB'nin yeniden yapılandırılması,
- TZDK, İGSAŞ, TÜGSAŞ, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL'in özelleştirilmesi
- Şeker, tütün ve TSKB alanlarında kurulların oluşturulmasıdır.

Türk tarım sektörünün 2000 yılı sonrasında stand-by anlaşması sonrasında gelişimi ise, genel itibariyle yukarıda sayılan maddeler doğrultusunda olmuştur. Bu kapsamda TZDK 1998-2003 yılları arasında, TŞFAŞ 2003-2018 yılları arasında, TÜGSAŞ 2004-2005 yıllarında, TEKEL İçki 2004 yılında, TEKEL Sigara 2008 yılında özelleştirilmiştir. TMO 2001-2002 yıllarında küçültülmüştür (Oral, 2013: 301).

2000'li yıllarda tarım sektöründe başlayan dönüşümde önemli paya sahip olan bir diğer kurum ise Dünya Bankasıdır. Bu kapsamda 2000 yılında uygulamaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) 5 yıllık bir dönemi kapsamakta ve bu programda Türk tarımında önemli yapısal reformlar öngörmekteydi. ARIP ile bütçe üzerinden yapılacak olan doğrudan gelir desteği sisteminin uygulanabilirliğini sağlayabilmek için tarımsal işletme ve arazi kayıt sisteminin oluşturulması, üretim fazlası veren ürünlerin üretiminden diğer ürünlere yönelen çiftçilere mali destek sağlanması, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin çiftçiler adına ürünleri satma, işleme ve girdi sağlama fonksiyonlarını geliştirmek için yeniden yapılandırılması amaçlanmıştır (Oral, 2006: 142-143).

2006 yılında tarım sektörünün kalkınma plan ve stratejileri doğrultusunda 5488 sayılı Tarım Kanunu çıkarılmış, bu kanunda kalkınmayı sağlayacak destekleme araçları belirtilmiştir. Bunlar; doğrudan gelir desteği, fark ödemesi, telafi edici ödemeler, hayvancılık destekleri, tarım sigortası ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri, çevre amaçlı tarım arazisini koruma programları destekleri, diğer destekleme ödemeleridir (TOBB, 2013: 34).

GEGP çerçevesince uygulamaya konulan doğrudan gelir desteği sistemi uygulamadaki sıkıntılar ve gerçek çiftçilerin yararlanamamasından dolayı zaman içerisinde desteklemelerdeki payı tekrardan azalmış ve 2009 yılında kaldırılmıştır. Alan bazlı ödemelerin destekleme bütçesi içerisindeki payı 2004 yılında %80 iken DGD'nin kaldırılması sonrası 2011 yılında %31,8'e gerilemiştir. Bunun yerine fark ödemelerinin payı 2004 sonrasında yıllar itibariyle artmış, 2009 yılı sonrasında belirlenen 30 havzada yağlı tohumlar, çay, hububat ve bakliyat için devam etmektedir (TOBB, 2013: 37).

Türk tarım sektörünün gelişimi yıllar itibariyle incelendiğinde devlet desteklemeleri ile şekillendiği görünmektedir. Günümüzde de yine devletin yapmış olduğu destekler doğrultusunda bazı ürünlerin üretiminde artış yaşanırken, bazı ürünlerin üretimi ya terk edilmiş ya da azalma göstermiştir.

Özellikle 1980 sonrası uygulanan politikalar neticesinde tarım sektörü gözden düşmüş, kırsal nüfus azalırken şehirli nüfus hızla artmıştır. Tarım sektörünün geleneksel yapıdan kurtulamaması genç nüfusu kırsaldan kente taşımış, bu durumda kırsalda tarım sektöründe yapılması gereken ciddi yatırımların önünü tıkamıştır.

1.3.2 Türkiye Ekonomisinde Tarım Sektörünün Makroekonomik Yapısının Gelişimi ve Diğer Sektörlerle İlişkisi

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün toplam üretim ve istihdam içindeki payı özellikle 2000'li yıllardan sonra hızlı bir şekilde azalmıştır. İstihdamdaki payının azalma hızı daha yüksek olduğu için tarım sektöründe verimliliğin de artmış olduğu düşünülebilir.

Bu sektörün üretim ve istihdam oranı yıllara göre incelendiğinde her iki oranda da hızlı bir değişim ortaya çıkmıştır. 2005 yılında tarım sektörünün toplam üretim içindeki payı %9,3 iken istihdam payı ise %25,5 olmuştur. Bu

oranlar 2017 yılında ise sırasıyla %6,1 ile %19,4 düzeylerine gerilemiştir (TÜİK, 2018).

Tablo 1: GSYİH Sektörel Dağılımı (Üretim Yöntemi İle), (2000-2017)

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2000	10,1	21,6	5,3	52,5
2001	8,9	21,0	4,6	54,7
2002	10,3	20,1	4,5	53,4
2003	9,9	20,2	4,6	52,9
2004	9,4	19,8	5,3	52,9
2005	9,3	19,7	5,6	52,7
2006	8,2	19,8	6,3	53,2
2007	7,5	19,7	6,8	54,6
2008	7,5	19,4	6,8	55,3
2009	8,1	18,4	5,6	57,1
2010	9,0	18,5	6,1	54,3
2011	8,2	19,8	7,2	52,8
2012	7,8	19,3	7,5	53,7
2013	6,7	19,6	8,1	53,2
2014	6,6	20,1	8,1	53,6
2015	6,9	19,8	8,2	53,2
2016	6,2	19,6	8,6	53,7
2017	6,1	20,6	8,6	53,3

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018

Türkiye'deki 2000-2017 yılları arasındaki sektörel üretim payları ve 2005-2017 yılları arasındaki sektörlerin istihdam oranları verilmiştir.

Türk tarım sektörünün tarihsel süreçte GSYİH içindeki payı yıllar itibariyle tüm dünyada olduğu gibi azalmıştır. Tablo 1'de GSYİH'nın sektörel dağılımı verilmiştir.

Türk tarım sektörünün GSYİH'dan aldığı pay incelendiğinde mutlak olarak artış olsa da diğer sektörlerdeki artış tarım sektöründen daha yüksek olduğu için sektörün payı yıllar itibariyle azalma göstermiştir. Tarım sektörünün 2000 yılında GSYİH'dan aldığı pay yüzde 10,1 iken kademeli olarak 2017 yılında yüzde 6,1 seviyelerine düşmüştür.

Tablo 1’de yer alan diğer sektörlerin payları da incelendiğinde tarım sektörünün azalması inşaat sektörü ile doldurulmuştur. Tarım, sanayi ve inşaat sektörleri toplamının GSYİH içindeki payı kriz yılı olan 2001 yılında yüzde 34,5, aynı oran 2017 yılında yüzde 35,3 olmuştur. Diğer yıllarda da bu oran yüzde 33 ile yüzde 35,5 arasında dalgalanmıştır. Oranları bu açıdan değerlendirdiğimizde tarım sektöründeki kayıp diğer iki sektör tarafından tamamlanmıştır.

Tarım sektörü Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan beri sanayi ve hizmetler sektörü ile yakın ilişki içinde olmuştur. Bu durum gerek kaynak aktarımı olsun gerekse hammadde temini olsun her dönemde adeta sanayi ve hizmetler sektörünün yan sektörü olarak bu sektörleri desteklemiştir. Bunun yanı sıra tarım sektöründen ayrılan önemli orandaki istihdam da bu sektörlere geçiş yapmaktadır.

Türkiye’de hizmetler sektörü özellikle barındırdığı istihdam açısından bakıldığında ekonominin bel kemiği haline geldiği anlaşılmaktadır. Sanayi sektörü genellikle kalifiyeli elamana ihtiyaç duyarken hizmetler sektöründe vasıflı ya da vasıfsız her türlü işgücünün iş bulma olanağı olduğu göz önünde bulundurulduğunda ekonomi için ayrı bir önemi olduğunu görebiliriz. Hizmetler sektöründe önemli yere sahip turizm ve inşaat sektörleri istihdam olanakları açısından ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca turizm sektörünün ülkeye döviz girişi sağlaması da göz önünde bulundurulduğunda Türkiye için stratejik bir sektör olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Türk tarımındaki ürün çeşitliliğinin fazla oluşu da turizm sektörünü olumlu yönde etkilemektedir. Bu açıdan baktığımızda son zamanlarda özellikle 2000 yılı sonrasında tarım turizmi adında yeni bir turizm türü gelişmeye başlamıştır. Bu alanda turistler tarımsal üretime doğrudan katılarak doğa ile iç içe olma durumunu gerçekleştirmekte, bir yandan da tarımsal üretimin gerçekleşmesine katkı sağlamaktadırlar. Turistlerin tarımsal üretime yapmış oldukları bu katkı tarım alanlarından maksimum verimin sağlanması açısından da oldukça önemlidir (Çıkın, Çeken ve Uçar, 2009).

Sektörel istihdam paylarına bakıldığında ise, üretim paylarında olduğu gibi azalma göstermiş ama bu azalma üretimdeki azalmaya nispeten daha düşüktür.

Tablo 2: Sektörlerin Yıllara Göre İstihdam Oranları

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2005	25,5	21,6	5,6	47,3
2006	23,3	21,9	6,0	48,8
2007	22,5	21,8	6,1	49,6
2008	22,4	22,0	6,0	49,5
2009	23,1	20,3	6,3	50,4
2010	23,3	21,1	6,6	49,1
2011	23,3	20,8	7,2	48,7
2012	22,1	20,5	7,2	50,2
2013	21,2	20,7	7,2	50,9
2014	21,1	20,5	7,4	51,0
2015	20,6	20,0	7,2	52,2
2016	19,5	19,5	7,3	53,7
2017	19,4	19,1	7,4	54,1

Kaynak: TÜİK, 2018

Tablo 2’den anlaşılacağı üzere tarım sektöründe yıllar itibariyle sayısal olarak istihdamda kısmi düzeyde artış olsa da oransal olarak %25,5’den %19,4’e gerilemiştir.

Tablo 2’ye göre Türkiye’deki 2005-2017 yılları arasındaki istihdam hareketine baktığımızda ilk göze çarpan tarımsal istihdamdaki oransal azalmadır. 2005 yılında %25,5 düzeyinde olan tarımsal istihdam 2017 yılına geldiğinde sayısal olarak artışa rağmen %19,4 dolaylarına gerilemiştir. 2006 yılında kısmi düzeyde azalma eğilimine giren tarımsal istihdam 2010 yılında tekrar sayısal olarak 2005’deki sayısına ulaşmıştır. Fakat toplam işgücündeki artış ile karşılaştırıldığında artış yok denecek düzeydedir. Tablodan çıkan bir diğer sonuç ise, yaratılan istihdamın büyük bir kısmının inşaat ve hizmetler sektöründe olduğudur.

Diğer yandan sanayi sektöründeki istihdam oranlarında kısmi bir düşüş görülse de oranını koruduğu gözükmektedir. Hizmetler sektöründe ise hem sayısal olarak hem de oransal olarak ciddi bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Burada tarım sektöründen kopan istihdamın hizmetler sektörüne geçiş yaptığı gözükmektedir. Daha doğru bir ifade ile tarım sektöründe yeni istihdam

yaratma kısmi düzeyde kalmış, hizmetler sektöründe ise bu durum tam tersidir.

1.4 Türkiye Ekonomisinin Tarım Sektöründe Temel Makroekonomik Göstergeleri

Türk tarım sektörüne temel makroekonomik göstergeler açısından bakıldığında üretim ve istihdam yapısı, tarımsal ticaret ve tarım sektöründeki fiyat ve gelir olanakları öne çıkmaktadır. Bunların en başında tarımsal üretim ve istihdam yapısı gelmektedir. Bunun yanı sıra tarımsal dış ticaret ve tarımda fiyat ve gelir olanaklarının da payı büyüktür.

1.4.1 Üretim ve İstihdam Yapısı

Tarımsal üretim denildiğinde ilk akla gelen bitkisel üretimdir. Oysa tarımsal üretim içerisince hayvancılık faaliyetleri, orman ürünleri ve su ürünleri de önemli bir paya sahiptir. Gelişmiş ülkelerde bitkisel üretim toplam tarımsal üretimin yarısı dolaylarında olurken gelişmekte olan ülkelere tarımsal üretimin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Türkiye’de 2014 yılı verilerine göre toplam tarımsal üretimde bitkisel üretim %63,7 hayvansal üretim %36,3 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2015).

Türkiye yer yer geniş ovalar olsa da genel olarak dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Türkiye’de arazilerin %55,9’u 1000 metrenin üstünde yükseltiyeye ve %62,5’i %15’ten fazla eğime sahiptir. Rüzgârlar ve deniz etkisi kendisini gösterse de kuzeydeki ve güneydeki sıradağlar nedeniyle Türkiye’nin iklim özellikleri ile yeryüzü özellikleri arasında kuvvetli bir ilişki vardır (TOBB, 2013: 1). Bu durum da tarımsal üretimin doğa koşullarına göre şekillenmesine neden olmaktadır.

Türkiye’de toplam arazilerin %24,5’i I, II, III. sınıf topraklardan oluşmaktadır. Kalite yönünden iyi olan bu üç sınıf toprak içerisinde tarım arazilerinin payı, %90’dır. Ayrıca Türkiye’nin 77,9 milyon hektar olan toprak varlığının 26,3 milyon hektarı tarım arazilerinden oluşmaktadır (TOBB, 2013: 1).

Türkiye’de bitkisel üretim tarım sektörünün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bitkisel üretim tarla bitkileri ve bahçe bitkilerinden elde

edilen üretimdir. Bunun yanı sıra ormancılık üretimi de bu bölüm altında ele alınacaktır.

Türkiye'nin üç tarafı denizlerle çevrili olması, iklim çeşitliliğinin fazla olması ve yükselti olarak da yer yer farklılık göstermesi nedeniyle ürün çeşitliliği yönünden zengin bir ülkedir (TOBB, 2013: 2).

2017 yılı itibariyle ülkemizde 38,002 milyon hektar tarım arazisi vardır. Bu arazinin 15,536'sı tarla ürünleri, 3,697'si nadas alanları, 3,348'i meyveler, içecek ve baharat alanları, 0,798'i sebze üretim alanları ve 14,617'i çayır ve mera arazisi olarak değerlendirilmektedir (TÜİK, 2018a).

Ülkemizde tarım işletmelerinin yapısına baktığımızda daha çok özel mülkiyete dayalı küçük aile işletmesi şeklinde olduğu görünmektedir. Zaman içerisinde işlenen tarım arazilerinin genişlemesi ve özellikle miras yoluyla bölünmeler nedeniyle işletme sayısı artmıştır. Ülkemizde ortalama işletme büyüklüğü 70,82 dekadır. Tarım işletme büyüklüğünün küçük ve parçalı olması nedeniyle tarımsal yatırımın kısmi düzeyde kalmasına, buna bağlı olarak da teknoloji kullanımının kısmi düzeyde kalmasına neden olmaktadır (Özgüven ve öte., 2010: 91). Bu durum da tarım arazilerinin verimli kullanılmasını engellemektedir.

Türkiye'deki tarımsal istihdamın yapısı incelendiğinde ise gelişmekte olan ülkelerdeki gibi bir seyir izlediği görünmektedir. Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda tarımsal istihdamın payı %90'larda iken özellikle 1950'li yıllarda başlayan kırdan kente göç hareketi ile gerileme eğilimine girmiş olmakla birlikte hala önemini korumaktadır.

Türkiye'de istihdamın sektörel durumu incelendiğinde, Cumhuriyet döneminden 1999 yılına kadar istihdama en fazla katkıyı yapan sektörün tarım sektörü olduğu anlaşılmaktadır. Ülkemizde yaşanan sosyal, ekonomik ve toplumsal gelişmelerin etkisiyle hizmetler ve sanayi sektörü istihdamında artış yaşanırken tarımsal istihdamın yıllar itibariyle azaldığı gözlenmektedir. Ülkemizde bu durumun yaşanmasının nedenleri arasında; tarımda makineleşme ile birlikte işgücüne olan talebin düşmesi, sanayi ve hizmetler sektöründe yaşanan gelişmelerin etkisiyle o sektörlerde işgücüne olan talebin artması ve ekilebilir toprakların miras ve benzeri nedenlerle bölünmesi

sonucunda geçim sorunlarının yaşaması sayılabilir (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012: 7).

Gizli işsizliğin yoğun olarak görüldüğü tarımsal istihdamda verimlilik düşüktür. Tarım istihdamında işgücü verimliliğinin düşüklüğünün yanı sıra yeni iş yaratamama da istihdamın genel özellikleri arasındadır. Genel olarak çalışanların önemli bir kısmı düşük gelir düzeyinde çalışmakta ve ücretli çalışanlar istihdam edilenler arasında düşük bir oran teşkil etmektedir (Karabulut, 2007: 23).

Tarımsal istihdamın önemli bir kısmını ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır. Ayrıca tarımsal istihdamda kayıt dışı çalışan oranı da yüksek seyretmektedir.

Ülkemizdeki 2001-2017 yılları arasındaki tarımsal üretimi tablo yardımıyla incelediğimizde bazı ürünlerin yıllar itibariyle üretimi artarken bazı ürünlerin üretiminin düştüğü gözlenmektedir.

Tarımsal üretim birbiriyle yakın ilişkiler olmak ile birlikte genel olarak bitkisel üretim ve hayvansal üretim olarak ikiye ayrılmaktadır.

Tablo 3: Türkiye'deki Başlıca Ürünlerde Tahıl Üretimi (Ton)

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır
2001	19 000 000	7 500 000	2 200 000
2002	19 500 000	8 300 000	2 100 000
2003	19 000 000	8 100 000	2 800 000
2004	21 000 000	9 000 000	3 000 000
2005	21 500 000	9 500 000	4 200 000
2006	20 010 000	9 551 000	3 811 000
2007	17 234 000	7 306 800	3 535 000
2008	17 782 000	5 923 000	4 274 000
2009	20 600 000	7 300 000	4 250 000
2010	19 674 000	7 250 000	4 310 000
2011	21 800 000	7 600 000	4 200 000
2012	20 100 000	7 100 000	4 600 000
2013	22 050 000	7 900 000	5 900 000
2014	19 000 000	6 300 000	5 950 000
2015	22 600 000	8 000 000	6 400 000
2016	20 600 000	6 700 000	6 400 000
2017	21 500 000	7 100 000	5 900 000

Kaynak: TÜİK, 2018

Tarım sektöründe önemli bir paya sahip olan bitkisel üretim tarla bitkileri ve bahçe bitkileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Tarla bitkileri içerisinde en

büyük pay ise tahıllara aittir. Ülkemizdeki başlıca tahılların yıllar itibariyle üretim miktarları tablo 3’de verilmiştir.

Ülkemizde gıda gereksinimin büyük bir kısmının tahıllardan karşılanması ve yem sanayinin en başta gelen hammaddesi olması nedeniyle yıllar itibariyle üretiminin kuraklığa dayalı azalmanın dışında korunduğu gözlenmektedir.

Tahıl üretimi 2001 yılında toplamda yaklaşık 29 milyon ton iken bu miktar 2017 yılında 34 milyon tonu aşmıştır. Ülke nüfusundaki artış göz önünde bulundurulduğunda bu artışın yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Tarla bitkileri içerisinde önemli bir paya sahip olan bir diğer ürün grubu olan baklagiller ve yumru bitkilerde yıllar itibariyle kısmi bir azalma olduğu gözlenmektedir.

Baklagiller ve yumru bitkilerin yıllara göre ekim alanı ve toplam üretim miktarı tablo 4’de gösterilmektedir.

Tablo 4: Baklagiller ve Yumru Bitkilerin Yıllara Göre Üretim Miktarı

YIL	Kuru Baklagiller, Patates ve Yumru Bitkilerin üretim miktarı (ton)	Kuru Baklagiller, Patates ve Yumru Bitkilerin Ekim Alanı (Hektar)
2001	6327900	1513653
2002	6710200	1551797
2003	6737130	1451573
2004	6253860	1403213
2005	5523427	1330052
2006	5828124	1273524
2007	5511082	1207264
2008	5080662	973006
2009	5527685	939810
2010	5784562	953141
2011	5780950	875246
2012	6013514	933336
2013	5103865	927203
2014	5211650	865655
2015	5842894	841900
2016	5831576	844966
2017	5966229	930701

Kaynak: TÜİK, 2018

Tablo 4 incelendiğinde baklagiller ve yumru bitkilerin üretim miktarlarında azalma olsa da alan kullanımı ile karşılaştırıldığında büyük

oranda verim artışı sağlandığı görünmektedir. 2001 yılında yaklaşık 1,5 milyon hektar alandan yaklaşık olarak 6,3 milyon ton üretim alınırken, 2017 yılında 930 bin hektar alandan yaklaşık olarak 5,9 milyon ton üretim elde edilmiştir.

Bitkisel üretimde tarla bitkilerinin yanı sıra özellikle verim yönünden öne çıkan bahçe bitkileri üretiminde ise, Ülkemizde bir milyon hektar alanda üretim yapılmakta ve 25 milyon ton üretim elde edilmektedir.

Ülkemizdeki tarımsal faaliyetlerin önemli bir kısmını oluşturan hayvansal üretime baktığımızda ise, nüfus artışı ve refah düzeyindeki iyileşmeden kaynaklı olarak her geçen gün hayvansal ürünlere olan talebin artış göstermesine bağlı olarak geliştiği gözlenmektedir. Hayvancılık sektörü ülke ekonomisinin dışa bağımlılığının azaltılması, sanayi sektörüne kaynak aktarımı, sanayi sektörüne hammadde sağlama, gıda güvenliği ve toplum sağlığı düşünüldüğünde ülke için önemli bir sektördür.

Ülkemizde hayvansal üretim; küçük ve büyükbaş hayvancılık, kanatlı hayvancılık, arıcılık faaliyetleri ve alt sektörlerden oluşmaktadır. Türkiye ekolojik ve sosyo-ekonomik açıdan bakıldığında hayvancılığa oldukça elverişli olmasına rağmen, hayvansal üretim bitkisel üretimden sonra gelmektedir.

Tarım sektöründe ileri ülkelere bakıldığında hayvansal üretimin sektör içindeki payı %50'nin üzerindedir. Türkiye'de ise hayvansal üretimin tarım sektörü içerisindeki payı %25-30 civarında seyretmektedir.

Tablo 5'de Türkiye'de 2001 yılından itibaren hayvansal üretim verileri yer almaktadır.

Tablo 5'den de görüldüğü gibi Tiftik dışındaki tüm hayvansal üretimde yıllar itibariyle artış yaşanmıştır. Özellikle küçük ve büyükbaş hayvancılık ile kanatlı hayvancılıkta kontrollü bir artış söz konusudur. Bu durum bu alanlarda ciddi yatırımların olduğunu göstermektedir. Ama yine de istenilen seviyede değildir.

Tablo 5: Hayvansal Üretim Verileri

Yıl	Kırmızı et (Ton)	Süt (Ton)	Tavuk eti (Ton)	Tavuk yumurtası (Bin adet)	Tiftik (Ton)
2001	435 778	9 495 550	614 745	10 575 046	400
2002	420 595	8 408 568	696 187	11 554 910	318
2003	366 962	10 611 011	872 419	12 666 782	333
2004	447 154	10 679 406	876 774	11 055 557	304
2005	409 423	11 107 897	936 697	12 052 455	302
2006	438 530	11 952 099	917 659	11 733 572	274
2007	575 622	12 329 789	1 068 454	12 724 959	237
2008	482 458	12 243 040	1 087 682	13 190 696	194
2009	412 621	12 542 186	1 293 315	13 832 726	174
2010	780 718	13 543 674	1 444 059	11 840 396	200
2011	776 915	15 056 211	1 613 309	12 954 686	194
2012	915 844	17 401 262	1 723 919	14 910 774	200
2013	996 125	18 223 712	1 758 363	16 496 751	260
2014	1 008 272	18 630 859	1 894 669	17 145 389	280
2015	1 149 262	18 654 682	1 909 276	16 727 510	325
2016	1 173 042	18 489 161	1 879 018	18 097 605	341
2017	1 126 403	20 699 894	2 136 734	19 281 196	356

Kaynak: TÜİK, 2018

Türkiye’de hayvansal üretim yapan işletmelerin büyük çoğunluğu geleneksel yapıdadır. Bu durum da üretimin yeteri düzeyde arttırılmasını engellemektedir. Hayvancılık sektörüne yatırımı engelleyen diğer faktörler ise, özellikle besi hayvancılığındaki yem maliyetinin yüksek seyretmesi, hayvansal ürünlerde yapılan ithalatın hayvansal ürün fiyatlarını düşürmesinden dolayı kar marjlarındaki gerileme sayılabilir.

Hayvancılık üretiminin yanı sıra Ülkemizin üç tarafının denizlerle çevrili olması, göl, gölet ve barajların varlığı balıkçılık faaliyetlerinin de gelişmesini tetiklemiştir. Her ne kadar potansiyelin çok altında bir balıkçılık faaliyeti olsa da özellikle içinde barındırdığı istihdam miktarı göz önünde bulundurulduğunda tarım sektörü ve Ülkemiz için oldukça önemlidir.

1.4.2. Tarımsal Dış Ticaret

Türk tarım sektörünün ülke ekonomisine yapmış olduğu katkılar göz önünde bulundurulduğunda tarımsal dış ticaretin de önemli katkıları olduğu gözlenmektedir. Gerek ülke nüfusunun beslenmesi gerekse de tarıma dayalı

sanayi sektörüne hammadde temininin önemli bir kısmının tarım sektöründen karşılandığı göz önünde bulundurulduğunda Türkiye ithalatını azaltıcı etki yaptığı, yetiştirilen ürünlerin önemli bir kısmında yapılan ihracatla da ülke ekonomisine döviz girişi sağladığı bilinmektedir.

2001 yılı verilerine göre tarımsal ihracat 1,96 milyar dolarken ithalat 1,3 milyar dolar düzeylerinde, dış ticaret dengesi de 0,66 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılı verilerine baktığımızda ülkemizin tarımsal ihracatı 5,74 milyar dolar, ithalatı ise 9,04 milyar dolar olmuş, dış ticaret dengesi de -3,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, ISIC Rev.3: 2018).

2007 yılına kadar tarımsal dış ticarete 2000 yılı dışında fazla verilirken o yıldan sonra açık verilmesi ve bu açığın her geçen yıl artış yönünde hareket etmesi, Ülkemizin tarım ülkesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda tarımsal dış ticaretteki bu durum düşündürücüdür.

Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına göre tarımsal dış ticaretin yanı sıra tarım sektörünün doğrudan etkilediği tarımsal hammadde dış ticareti ile gıda maddeleri dış ticareti de Ülkemiz dış ticaretinde önemli bir paya sahiptir.

Tarımsal hammadde ticaretindeki alt gruplar; işlenmemiş kösele, deri ve kürk, mantar, odun ve kereste, kâğıt hamuru ve kullanılmış kâğıt, dokuma elyafı ve bunların artıkları, ham kauçuk ve başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel menşeli hammaddelerden oluşmaktadır. Tarımsal hammadde ihracatında %90 a yakın pay dokuma elyafı ve artıkları ile başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel menşeli hammaddelere aittir. Dokuma elyafı ve artıklarının tarımsal hammadde ithalatındaki payı %50, ham kauçuk, kâğıt hamuru ve kullanılmış kâğıt ithalatı %30, işlenmemiş kösele, deri ve kürk ithalatı ise %5 ile %20 arasında değişiklik göstermektedir (Aydın, 2009).

Gıda sanayi, tarımdan aldığı hammaddeyi çeşitli işlemlerden (hazırlama, muhafaza, ambalajlama) geçirerek dayanıklı ve tüketime hazır hale getiren bir sanayi koludur (Aydın, 2009).

Başka bir deyişle, tarımdan aldığı hammaddeler üzerinde farklı işlemler uygulayarak raf ömrünü uzatan, tüketim malı haline getiren bir imalat sanayi koludur. Uluslararası gıda sanayi sınıflandırmasına göre gıda sanayi; et ve et

ürünleri, süt ve süt ürünleri, su ürünleri mamulleri, meyve ve sebze işleme, bitkisel yağ ve mamulleri, şeker ve şekerli mamuller ile yem sanayi olmak üzere sekiz alt sektörden oluşmaktadır (TÜİK, 2018).

Gıda sanayi ihracatında en büyük pay %65'lerle sebze ve meyve ticaretinde iken, ithalatta ise ilk sırada %26'lık payla hububat ve hububat ürünleri gelmektedir.

Türkiye hububat ithalatı yıllar itibariyle artış göstermekte ve bu artışın gelecek yıllarda da devam edeceği beklenmektedir. Hububattaki bu artışın en önemli nedeni ekim alanlarındaki daralmadır.

Gıda maddeleri dış ticaretinde meyve ve sebzenin özel bir yeri vardır. Bu durum da sebze ve meyve ekim alanlarının artmasına diğer tarım ürünleri alanlarının azalması neden olmaktadır. 2017 yılı verilerine göre Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulmasıyla hız kazanan dünya ticaretinin serbestleşmesi fikrinden yola çıkarak artık her ülkenin dünya dış ticaretinde hareket alanı bulabilmesi için karşılaştırmalı olarak üstün olduğu alanlara yönelerek dış ticaretini arttırması gerektiği düşüncesi ön plana çıkmıştır.

Dünya dış ticaretinde en fazla tartışma konusu olan alanlardan biride tarımsal ürün ticaretidir. Ülkeler kendi üreticilerini korumak için tarımsal ithalatta kota uygulamasına gitmekte, ihracat teşvik uygulamalarına yer vermektedirler. Bu nedenle dünya ticaretinin serbestleşmesi tartışmalarında her platformda tarımsal dış ticaret üst sıralarda yer almaktadır.

1.4.3. Tarımsal Fiyatlar ve Gelir Olanakları

Tarım sektörü kendine has özellikleri olan bir sektördür. Bu açıdan bakıldığında fiyat ve gelir olanakları yönünden de diğer sektörlerle göre farklılık göstermektedir. Bu durum tarım sektöründeki üretim düzeyini ve diğer sektörlerle geçişleri doğrudan etkilemektedir.

Tarım sektöründe arzın esnek olmaması fiyatların sürekli dalgalanmasına neden olmaktadır. Bu durum tarımsal faaliyet ile uğraşanların gelir beklentilerini etkileyerek yapılacak olan yatırımları etkilemektedir. Bir sonraki dönem üretim kararı alınırken fiyatların dalgalanmasının neden olacağı olası gelir kayıpları göz önünde bulundurularak verilmektedir.

Tarım sektöründe üretilen herhangi bir ürünün fiyatı kadar o ürünün diğer ürünler karşısındaki reel değeri de önem arz etmektedir. Bu duruma iktisat yazınında nispi fiyat (görelî fiyat) denmektedir. Kısaca nispi fiyat, herhangi iki mal fiyatının birbirine oranlanmasıdır (İktisat Sözlüğü, 2018).

Tarım sektöründeki mal fiyatları artarken özellikle girdi olarak kullanılan malların fiyatları o ürünün fiyatından daha yüksek oranda artıyorsa o tarım ürününün nispi fiyatı geriliyordur. Bu durumda üreticinin gelirinin reel değerini düşüreceği için üretici bir sonraki dönemde üretim kararını başka bir maldan yana kullanacaktır.

1.4 TR21 Bölgesinin Özellikleri ve Üretim Yapısı

TR21 Bölgesi, İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırmasına göre, Tekirdağ (TR211), Edirne (TR212) ve Kırklareli (TR213) illerini kapsamaktadır. Bölgede toplam 83 belediye, 26 ilçe ve 678 köy bulunmaktadır. Yüzölçümü (göller hariç) 18.665 km²'dir. Nüfusu 2017 yılı itibarıyla 1768368'dir (TÜİK, 2018).

Bölgenin batısında Yunanistan ve Bulgaristan sınırı, kuzeyinde yıldız dağları, kuzeydoğusunda Karadeniz, doğusunda İstanbul, güneydoğusunda Marmara Denizi, güneyinde ise Çanakkale ili ve Ege Denizi yer almaktadır. Dağların en yüksek olduğu yer yıldız dağlarının Kırklareli ile Demirköy arasında yer alan Mahya (1031 m) tepesidir.

1.5.1 TR21 Bölgesinin Coğrafi ve Demografik Yapısı

Bölgenin tarımsal üretimine doğrudan etki eden iklim şartları incelendiğinde üç farklı denize kıyısının olması, iç kesimlerde denizellik etkisinin kaybolarak karasal iklimin hâkim olması tarımsal üretimde çeşitliliğin olmasını sağlamaktadır.

Bölgedeki dağlar genellikle geniş ormanlık alanlarla kaplıdır. Bölgenin kuzeyinde yer alan Yıldız Dağlarında Karadeniz'e paralel uzanan orman bloğunda Karadeniz ikliminin etkisiyle meşe, kızılâğaç, dişbudak gibi ağaç türleri, Güneyde Ganos Dağları boyunca Saroz Körfezine doğru uzanan orman bloğunun arasında yer alan kısımda karasal iklimin etkisiyle meşe türleri bulunmaktadır. Bölgede Yıldız, Ganos ve Kuru Dağları arasında kalan

ve Trakya penepenlerini oluşturan geniş dalgalı arazilerin büyük bir kısmı tarıma elverişlidir (Güngör, 2007: 8).

Tarımsal üretim olarak önemli yere sahip olan vadiler arasında Edirne ve Tekirdağ illeri sınırları içinde yer alan Meriç vadisi ile Edirne sınırlarında bulunan Ergene ve Tunca vadileridir. Bölgenin en önemli akarsuları Meriç, Ergene ve Tunca nehirleridir (Güngör, 2007: 8).

Bölgenin dikkat çeken özellikleri arasında tarıma elverişli arazilerin oldukça yüksek olması, tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak yaşanması ve D-100 Karayolu etrafında konuşlanmış olan sanayi bölgesinin büyük bir kısmının bölge içerisinde yer alması sayılabilir.

Demografik açıdan bakıldığında Türkiye yüzölçümünün %2,4'üne sahip olan bölgenin Türkiye nüfusundan aldığı pay, 1965 yılında %2,7 iken bu oran 2017 yılında %2'ye gerilemiştir. Türkiye geneli ile kıyaslandığında bölgede daha düşük nüfus yoğunluğu gözlenmektedir. Sanayinin gelişmiş olduğu Ergene Havzasında nüfus yoğunluğu artarken, sanayinin nispeten az olduğu Batı ve Kuzey bölgelerinde nüfus yoğunluğu azalmaktadır (İnce, 2010: 19-TÜİK, 2018).

1.5.2. TR21 Bölgesinde Üretim ve İstihdam Yapısı

TR21 Bölgesi, Türkiye'nin Avrupa kıtasında bulunan topraklarının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı konumundadır. Türkiye ile Avrupa arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerde önemli bir yere sahiptir.

TR21 bölgesi üretim yapısı olarak tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün bölge ekonomisi içindeki payları sırasıyla %7,63, %44,3, %47,6 şekilde dağılmaktadır. Bölgedeki sektörel istihdamın dağılımı ise 2017 yılı sonunda tarım %17,1, sanayi %35,9 ve hizmetler %46,8 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018).

TR21 alt bölgesinin Marmara bölgesi içindeki Milli gelir payı %4,77 olmaktadır. TR21 alt bölgesi, TR22 alt bölgesi ve Türkiye'nin tarımsal üretim verileri tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6: Bölgesel Tarımsal GSYH (Bin TL)

Yıllar	TR21 Bölgesi	TR22 Bölgesi	Türkiye
2004	2 207 017	2 509 416	54 365 145
2005	2 391 525	2 962 141	62 349 598
2006	2 393 661	2 841 018	64 415 593
2007	2 515 759	3 024 241	66 197 107
2008	2 909 604	3 648 503	74 451 345
2009	2 745 980	3 746 818	81 234 274
2010	3 486 051	4 962 084	104 703 635
2011	3 652 949	5 408 734	114 838 169
2012	3 874 279	5 507 735	121 692 893
2013	3 818 030	5 098 334	121 709 079
2014	4 770 535	6 237 815	134 724 745
2015	4 975 516	6 437 978	161 447 917
2016	5 035 854	7 185 243	161 304 618
2017	5 604 026	8 442 037	189 000 175

Kaynak: TÜİK, 2019

Tablo 6 verileri incelendiğinde, TR21 Bölgesi ile Türkiye'nin tarımsal üretim artışı birbirine yakın iken TR22 Bölgesinin tarımsal üretim artışı çok daha yüksek gerçekleşmiştir.

Bölge tarımsal üretim özellikleri açısından incelendiğinde, bölgenin toprak yapısı, iklim şartları ve sulama olanakları dikkate alındığında her türlü tarımsal faaliyetin yapılabileceği görülmektedir. Mevcut durum itibariyle, bölge ayçiçeği ve çeltikte ülke üretiminin yarısından fazlasını üretmektedir. Bir diğer önemli ürün olan buğdayda da özellikle verim açısından öne çıkmaktadır.

Bunun yanında bölgedeki hayvancılık üretimi ülke üretimi ile karşılaştırıldığında büyük bir öneme sahiptir. Özellikle büyük baş hayvancılıkta yıllardır uygulanan suni tohumlama yöntemi sektörün gelişmesini sağlamıştır. Kültür ve kültür melezi hayvan varlığı olarak bölge Türkiye'nin damızlık ambarı olma özelliğindedir.

TR21 Bölgesi ülkemiz tarımı açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle tahıllar, yağlı tohumlar ve hayvancılık üretimi açısından ülke ortalamasının üzerindedir. Bitkisel üretimde çiftçilerin daha bilinçli ve makine kullanım

durumlarının ülke ortalamasının üzerinde olması nedeniyle toprağı işlemede verimlilik açısından oldukça yüksektir. Bunun yanı sıra hayvancılıkta da kültür-melez ırkları ile üretim yapılması nedeniyle hem kontrolü kolay hem de et ve süt üretiminde ülke ortalamasının oldukça üzerindedir (Trakya Kalkınma Ajansı, 2010).

TR21 Bölgesinin arazi yapısı penetlen varlığı nedeniyle dalgalı bir yapıya sahiptir. Bölge tarım toprakları açısından oldukça zengin olup, bu toprakların tarım arazileri içindeki payı %50'nin üzerindedir. Bölgenin arazi yapısı kuru tarıma daha elverişli olduğu için tarım alanlarının yaklaşık olarak %96,3'ünde tarla bitkileri yetiştirilmektedir. Bu oran, toplam tarım alanları içerisinde kuru tarım yapılan arazilerin Türkiye oranı olan %86,6'nın üzerindedir. Doğal olarak sebze ve meyve tarımı yapılan tarım arazilerinin oranı da Türkiye ortalaması ve Marmara Bölgesi ortalamasının oldukça altındadır (İnce, 2010: 59).

Bölgedeki üretim ve istihdam yapısı incelendiğinde tarımsal işletmelerin yapısı daha çok parçalı küçük aile işletmeleri şeklinde olup, istihdam yönünden ülke tarımsal istihdam yapısı ile aynı görünüme sahiptir. Bölgede bitkisel üretimle beraber hayvansal üretimde önemli yer tutmaktadır. Hayvansal üretim yapan işletmelerin tamamına yakını aynı zamanda bitkisel üretim de yapmaktadır (Trakya Kalkınma Ajansı, 2010).

TR21 Bölgesi ekilebilir toprak varlığı, I ve IV. sınıf toprak varlığının toplam alana oranı, Tekirdağ'da %90,24, Edirne'de %86,60 ve Kırklareli'nde %68,93 olduğu görülmektedir (NKUBAP.00.24.AR.13.09, 2015: 37). Bu rakamlar dikkate alındığında bölgenin tarım kültürüne oldukça elverişli olduğunu söyleyebiliriz.

Tarımsal üretim ile tarımsal ürünlere dayalı sanayi üretimi ekonomimiz için önem arz etmektedir. Özellikle yağlı tohumlar, tahıl ve hayvancılık ile bunların yan ürünleri göz önünde bulundurulduğunda tarım ekonomisi içinde önemli bir yere sahiptir.

TR21 Bölgesi de sahip olduğu geniş ve verimli toprak yapısının yanı sıra yılların verdiği birikim ve tecrübe ile ülkenin tarım üretiminde önemli bir yere sahiptir.

Bölgedeki bitkisel üretimin büyük bir kısmını tarla bitkileri oluşturmaktadır. Başlıca yetiştirilen ürünler arasında ayçiçeği, buğday, arpa, çeltik, kanola ve mısır sayılabilir. Yetiştirilen bu ürünlerde verimlilik Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bölgedeki sebze ve meyve üretimi potansiyelin oldukça altındadır (Trakya Kalkınma Ajansı, 2017: 133).

Bölgede başlıca üretimi yapılan sebze ve meyveler arasında kavun, karpuz, soğan (kuru), domates, üzüm, ceviz, elma, kiraz sayılabilir. Bunların yanı sıra piyasa değeri olmasa da köylerde ve küçük ilçelerde kendi tüketimleri için bahçelerde sebze ve meyve üretimi yapılmaktadır.

Bölgede bulunan üç ilde de üretim kapasitesi birbirine yakın düzeydedir. Bölgede yaygın olarak üretimi yapılan ayçiçeği, buğday ve çeltikte Türkiye’de öncü durumdadır.

Bölgede tarımla uğraşan çiftçilerin makine kullanım durumunun Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu istatistiklerde görülmektedir. Modern tarım ile uğraşmada makine kullanımının önemli olduğu kadar, tarım makinelerine sahip olma durumunun sosyal statü olarak da algılanması bölgedeki tarım makine parkının büyümesini sağlamıştır. TR21 Bölgesinde mevcut tarım makineleri parkı toplam tarım arazileri işletme kapasitesinin üzerindedir. Bölgedeki yoğun mekanizasyon durumu bölgede tarım makineleri üretiminin de gelişmesini sağlamıştır. Bölgede tarım makineleri üreten şirketler dünyada birçok ülkeye ihracat yapmaya da başlamıştır (Trakya Kalkınma Ajansı, 2017: 134). Bölgede makine kullanım durumu sırasıyla en çok Tekirdağ’da daha sonra Edirne ve Kırklareli’ndedir.

TR21 Bölgesindeki hayvancılık faaliyetleri incelendiğinde ise bölge genelinde bu faaliyetin oldukça yaygın olduğu göze çarpmaktadır. Bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinde büyükbaş hayvancılık %17,84 küçükbaş hayvancılık %28,95 ve kanatlı hayvancılık %53,21 orana sahiptir (Kalkınma Ajansı, 2013: 183). Bölgenin hayvancılık pazarından elde ettiği ürünlerin pazarlanma değerlerine göre hayvansal ürünleri et, süt, yumurta ve baldır (Gültekin, 2014: 28).

Bölgede yetiştirilen hayvanların önemli bir bölümü kültür+melez şeklinde olup, bu oran %98,28 civarındadır. Geriye kalan ise yerli ırklardan oluşmaktadır. Kültür ve kültür melezi hayvan varlığının toplam içindeki

payının bu kadar yüksek olması doğal olarak ülkemizin damızlık hayvan ambarı olmasını sağlamaktadır.

Süt verimi yüksek olan büyükbaş hayvanlardan elde edilen sütler yine bölgede bulunan mandıra ve süt işleme tesislerinde işlenmektedir. Süt verimi yüksek olan ırklar ile üretim yapıldığı için süt verimi Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir. Hayvancılık işletmelerinin büyük kısmı kullandıkları yemleri kendileri üretmektedir. Bu yemlerin başında slajlık mısır gelmektedir. Bunun yanı sıra arpa ve fiğ üretimi de yapılmaktadır (İnan, 2012: 12).

Bölgenin su varlığı göz önünde bulundurulduğunda mevcut su ürünleri üretimine baktığımızda potansiyelinin oldukça altında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bölge sınırları içerisinde bulunan Kırklareli, Edirne ve Tekirdağ'ın üçünün de denize kıyısı olması sebebiyle balıkçılık faaliyetleri bölge için oldukça önemlidir.

Kırklareli'nde deniz ürünleri üretimi deniz kıyısında bulunan İğneada ve Kırıkköy'de yapılmaktadır. Avcılığı yapılan balıklar arasında tekir, istavrit, mezgit, palamut, lüfer, kalkan sayılabilir. Kırklareli'nin bu beldelerinde avcılığı yapılan balıkların %5'i il içerisinde tüketilirken %95'lik kısmı karayoluyla özellikle İstanbul balık haline götürülerek pazarlanmaktadır. Tatlı su ürünleri olarak baktığımızda Kırklareli'nde pek öne çıkmadığı görülse de az da olsa ilde alabalık, çapak, sazan ve yayın balığı üretimi yapılmaktadır.

Edirne ilinde ise deniz ürünleri üretimi Enez ve Keşan ilçelerinin denize kıyısı olmasından dolayı bu bölgelerde denizde ve karaya girintili lagünlerde yapılmaktadır.

Bölgenin bir diğer ili olan Tekirdağ'da ise su ürünleri üretimi denize kıyısı olan merkez ilçe, Marmara Ereğlisi ve Şarköy'de yapılmaktadır.

2011 yılı verilerine göre balıklandırma çalışmalarının yapıldığı gölet sayısı Tekirdağ'da 74'e ulaşmış olmasına rağmen kiralama yaparak avlanma yapan işletme sayısı 1'dir. Ayrıca Tekirdağ'da su ürünleri üzerinde faaliyet gösteren 6 adet su ürünleri işleme ve değerlendirme tesisi vardır. Bunlardan 5 tanesinin AB'ye ihracat onay numarası bulunmakta, Yunanistan,

Bulgaristan, Fransa, İspanya ve İtalya'ya dondurulmuş balık ve canlı kurbağa ihracatı yapılmaktadır (Trakya Kalkınma Ajansı, 2013:160).

Bölgenin istihdam yapısı 2009-2017 dönemi incelendiğinde en önemli yapısal değişikliğin tarımsal istihdamdaki ciddi azalma olduğu görülmektedir. TR21 Bölgesinde 2009 yılında tarımdaki istihdamın payı %22,2 iken, 2017 yılında bu oran %17,1'e düşmüştür.

Aynı dönemde Batı Marmara bölgesinde bu oran %23,5'e, Türkiye ekonomisinde ise %19,4'e düşmüştür (Tablo 7).

Bölgenin istihdam yapısı tablo 7'de gösterilen veriler yardımıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Tablo 7: TR21 Bölgesinin İstihdam Oranları

YIL	Türkiye	Batı Marmara	TR21 Bölgesi		
	Tarım (%)	Tarım (%)	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
2009	24,6	31,1	22,2	32,7	45,1
2010	25,2	30,6	21,6	38,1	40,3
2011	25,5	29,1	19,5	38,6	41,9
2012	24,6	25,6	15,9	37,7	46,5
2013	23,6	25,9	17,1	36,3	46,7
2014	21,1	25	19,5	39,8	40,5
2015	20,6	23,9	19	39,2	41,8
2016	19,5	22,7	17,1	38,2	44,8
2017	19,4	23,5	17,1	35,9	46,8

Kaynak: TÜİK, 2018

Tarımsal istihdamdaki bu azalma sanayi ve hizmetler sektöründeki artışla karşılanmıştır. Fakat uzun dönemli işsizlik verilerine bakıldığında Türkiye genelinde azalma söz konusu iken TR21 Bölgesindeki artış eğilimi bölgenin en önemli sorunları arasına işsizliğin de girmesine neden olmuştur (Trakya Kalkınma Ajansı, 2017).

TR21 Bölgesinin istihdam yapısının sektörel yapısı yıllar itibariyle değişiklik göstermektedir. Tablo 7'ye göre istihdam oranları sırasıyla tarım 22,2, sanayi 32,7, hizmetler 45,1 olarak gerçekleşmiştir. Bir sonraki yıl olan 2010 yılında aynı oranlar %21,6, %38,1, %40,3 şeklinde olmuştur.

Tablo 6'daki verilerden de anlaşılacağı üzere bölgedeki iş gücü sektörler arasında geçişgen bir yapıya sahiptir. Başka bir açıdan bakıldığında bir diğer

konu da özellikle sanayi sektörünün yaratmış olduğu istihdamın bölge içerisinden mi yoksa diğer bölgelerden göç alarak mı sağlandığı konusudur. Bunun için ise TR21 Bölgesinin yıllara göre göç hareketini incelemek gerekmektedir. Aşağıda TR21 Bölgesinin 2009 ile 2017 yılları arasındaki göç hareketliliği tablo yardımıyla gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 8: TR21 Bölgesinin Göç Hareketliliği

YIL	ADNKS Nüfusu	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç
2009	1511952	54104	44125	9979
2010	1521328	58677	46858	11819
2011	1569388	59496	45795	13701
2012	1593247	59957	43390	16567
2013	1613616	65128	51418	13710
2014	1650735	73018	51092	21926
2015	1687420	77846	53698	24148
2016	1726260	78967	51581	27386
2017	1768368	79314	53404	25910

Kaynak: TÜİK, 2018

TR21 Bölgesinin göç hareketleri incelendiğinde net göçün tüm yıllarda artı değerde ve yıllar itibariyle artarak devam ettiği görülmektedir. Bölgenin yıllar itibariyle artan net göçünü etkileyen etmenler arasında ergene havzasındaki sanayi sektörü varlığının son yıllarda gelişme göstermesi ve Kırklareli (Kırklareli Üniversitesi 2007) ile Tekirdağ (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi 2006) illerine kurulan üniversitelerin her geçen yıl öğrenci sayıları dikkate alındığında ciddi oranda büyüme kaydetmeleri sayılabilir.

Tablo 8'deki verilere göre bölgedeki nüfus artışı sadece net göç ile değil, aynı zamanda kendi iç dinamiklerinden kaynaklı artışında önemli bir oranda bu artışa etki ettiği anlaşılmaktadır. Burada bizim dikkat etmemiz gereken husus tarım sektöründen çıkan işgücünün bölge içerisinde mi yoksa bölge dışında mı üretime katıldığıdır.

1.5.3. TR21 Bölgesinin Dış Ticaret yapısı

Bölgenin dış ticaret yapısı incelendiğinde dış ticarete konu olan malların daha çok sanayi malları olduğu görülmektedir. Bölgenin dış ticaretinde önemli bir yere sahip Ergene havzasındaki sanayi bölgesinde birçok ürünün

ihracatı ve ithalatı gerçekleştirilmektedir. Ergene havzasında bulunan Tekirdağ ili dış ticarete ürün çeşitliliği yönünden ülke sıralamasında 8. Sırada yer almaktadır. Bölgedeki Edirne ve Kırklareli illeri ise dış ticarete Türkiye ortalamasının altında seyretmektedir (Trakya Kalkınma Ajansı, 2013: 216).

Bölgede dış ticaretin yoğun olarak yapıldığı sektörler beyaz eşya, deri, kâğıt, kauçuk ve tekstil sektörleridir.

Trakya Kalkınma Ajansının 2012 yılında yapmış olduğu çalışmaya göre, Herfindahl-Hirschman Endeks değeri Türkiye’de 0,0848 iken bölgenin değeri 0,1179 olmuştur. Bu değer 1’e yaklaşması ihraç ürünleri çeşitliliğinin azalması anlamına gelmektedir (Trakya Kalkınma Ajansı, 2013: 219).

Aynı çalışmada bölge için bulunan bir diğer sonuç ise, Gini-Hirschman Endeks değeridir. Bu değer Türkiye’de 0,2912 iken bölgede 0,3433 olmuştur. Gini-Hirschman Endeks değerinin 1’e yaklaşması ihracatta yoğunlaşma anlamına gelmektedir (Trakya Kalkınma Ajansı, 2013: 219).

Bu açıdan bakıldığında TR21 Bölgesinin kişi başı dış ticareten aldığı pay ülke ortalamasının altında olsa da ihracatın ithalatı karşılama oranı ülke ortalamasının üzerindedir.

1.5.4 TR21 Bölgesinde Finansal Krediler ve Kamu Yatırımları

Kamu yatırımları ve finansal krediler tarım sektörünün gelişimi için oldukça önemlidir. Tarım işletmelerinde, doğal afet, bitkisel hastalıkların fazla oluşu, doğaya bağımlılığın olması ve diğer haşerelerin varlığı kredi ihtiyacını arttırmaktadır. Ayrıca Türkiye’deki tarım işletmelerinin büyük bir kısmının küçük ölçekli olması devlet desteğini gerekli kılmaktadır.

TR21 Bölgesinin kamu yatırımları ve tarımsal krediler yönünden durumu incelendiğinde, kamu yatırımları yönünden milli gelire yaptığı katkı oranından daha az oranda kamu yatırımlarından yararlanmaktadır. Bölgede 2010 yılı itibariyle 960 adet kamu yatırımı projesi bulunmaktadır. Bu projelerin %23,2 si tarım sektörüne aittir (Kalkınma Ajansı, 2010: 51).

TR21 Bölgesinde bulunan tarımsal işletmeler finansal sorunlarını çözmek için büyük oranda Tarım Kredi Kooperatifleri ve kamu bankalarını

tercih etmektedir. Bunun en önemli nedeni kamu bankalarının çiftçiyi destekleme yönünde düşük faizli ya da yıllık ödemeli kredi imkânı sunmasıdır. Tarım Kredi Kooperatifleri ise çiftçinin üretimde kullandığı girdilerin temini noktasında kredi açmaktadır.

Son yıllarda Türkiye’de bulunan özel bankalarda çiftçinin hasat dönemine göre kredi ayarlaması yapmaya başlamıştır. Özel bankalardan kredi kullanımının toplam kredide payı düşük olsa da bankaların sektör için geliştirdiği programlar sayesinde artış eğilimine girmiştir.

1.5.5 TR21 Bölgesinde Tarımsal Örgütlenme

Tarım sektöründe özellikle tarımsal krediler ve pazarlama konusunda örgütlenmenin varlığı söz konusudur. TR21 Bölgesi de Türkiye ve diğer bölgelerle karşılaştırıldığında bu örgütlenmelerin benzer özellik göstermekle birlikte ortalamanın biraz üzerinde seyretmektedir. Bölgede Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerine, Sulama Kooperatiflerine, Su Ürünleri Kooperatiflerine ve Pancar Ekicileri Kooperatifine bu alanlarda üretim yapan çiftçilerin tamamına yakını üyedir (Güngör, 2007: 100).

2006 yılında çıkarılan tarım kanunu sonrasında bölgede değişik üretim alanlarında birlikler kurulmaya başlanmıştır. TR21 Bölgesinde üretilen ürünlerin az olması bu alanlarda örgütlenmeyi daha kolay hale getirmiştir. Son yıllarda tarım reformu etkisiyle yeni ürünlerin ekilmesine başlanmış, bu sebeple bu alanlarda örgütlenmenin eksikliği hissedilmeye başlanmıştır. Özellikle meyve üretiminde yeterli örgütlenme olmaması nedeniyle pazarlamada problemlere neden olmaktadır.

2. BÖLÜM

2001 KRİZİ VE TÜRKİYE’DE UYGULANAN MAKROEKONOMİK POLİTİKALARIN TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

Türkiye ekonomisinde 2001 yılında yaşanan kriz sonucunda IMF yapılı makroekonomik politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu politikaların genel olarak yapısı daraltıcı maliye ve para politikaları olmuştur. Bu politikalar Türkiye ekonomisinde önemli makroekonomik sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Sektörel yapının istihdam ve üretim yapısında hızlı bir değişim ortaya çıkmış, özelleştirme uygulamaları artmış, dış ticaret hacmi ise genişlemiştir.

Bu politikaların amacı kamu sektörünün sürdürülebilir finansmanının sağlanması ve bu amaçla kamu harcamalarında daraltıcı politikaların uygulanmasıdır.

Kriz sonrası uygulanan bu politikalar özellikle istihdam açısından önemli bir yere sahip olan Türk tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir.

2000’li yıllarda tarım sektöründe yaşanan dönüşüm sürecinde Sayın, Mencet ve Taşçıoğlu’na (2002) göre, tarım sektöründe yapılan düzenlemelerin yapısal özellikte olmayıp çoğunlukla destekleme politikalarını konu almaktadır.

Kriz, beklenilmeyen veya öngörülemeyen mevcut savunma mekanizmalarını geçersiz kılan değerlerin, amaçların ve varsayımların birini veya tümünü tehdit eden gerilim durumudur (Erol, 2010: 166). Kısaca kriz, bunalım durumudur.

Ekonomik kriz ise, milli gelirin kısa bir zaman zarfında önemli oranda gerilemesi durumudur (Erol, 2010: 166). Başka bir deyişle ekonomide finansal büyüklük ile fiziki büyüklük arasındaki farkın açılması olarak tanımlanabilir.

Küresel piyasalarda finansal sermayenin akışkan hale gelmesi ve uluslararası finansal sistemin istikrarsızlaşması sonrasında oluşan ekonomik kriz çeşitlerinden olan finansal krizlerin öncelikli etkisi kamu, özel ve finans sektörü bilançoları üzerine olmaktadır. Ekonominin stok değişkenlerindeki olumsuz yöndeki bu ani değişiklik diğer taraftan akım değişken olan

harcama-gelir tarafını etkilemekte, bu durum da üretim ve istihdam kısmındaki uyumu olumsuz yönde etkileyerek performanslarının düşmesi ile sonuçlanmaktadır (Celasun, 2002). 21 Şubat 2001 tarihinde Ülkemizde meydana gelen kriz de finansal kökenli bir krizdir.

1998 Rusya krizi nedeniyle Ülkemiz ihracatta en önemli paya sahip olan ülkeyi kaybetmiş ve 1999 yılında sanayinin merkezi Marmara Bölgesinde meydana gelen iki önemli depremle de büyük gelir kaybına uğramıştır. 2000 yılına gelindiğinde enflasyonu kontrol altına almak için bir program uygulanarak iyileşme sağlansa da sonrasında gelen likidite sorunları ülkenin önce Kasım 2000 sonrasında ise Şubat 2001 krizlerinin yaşanmasına neden olmuştur.

Şubat 2001 krizi tüm diğer sektörlere etkilediği gibi tarım sektörünü de önemli oranda etkilemiştir. Krizden çıkış için uygulanan sıkı para ve maliye politikasının tarım sektörüne önemli etkileri olmuştur. Bunun yanı sıra IMF ile Mayıs 2001’de imzalanan stand-by anlaşması ile bazı yapısal reformlar yapılması taahhüt edilmiş ve bu reformlarında tarım sektörüne önemli etkileri olmuştur. Şubat 2001 krizi Türkiye için beklenmedik ekonomik daralmanın ötesinde, orta vadeli görünümünü de değişikliğe uğratarak çok boyutlu yeni şartları da beraberinde getirmiştir (Celasun, 2002).

Diğer yandan 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrasında tarım sektöründeki kamu faaliyetlerinin minimum seviyeye çekilmesi için hızlı bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm sürecinde Acar ve Bulut’a (2010) göre, Türkiye’deki mülkiyet yapısı nedeniyle tarımsal reformlarda cesur davranılamamıştır. Bu nedenle tarımsal reformlarla artırılması düşünülen verimlilik istenilen seviyelere çıkmamıştır.

Ayrıca 2001 krizi sonrası tarım sektöründeki dönüşümün çok hızlı olması çiftçilerin bu sisteme uyum sağlamasını da zorlaştırmıştır. Tarımsal faaliyetlerle uğraşan insanların bilgi düzeyi diğer sektör çalışanlarına göre daha düşük olduğu için tarımsal faaliyet ile uğraşanların diğer sektörlerde faaliyet gösterenlere göre dönüşüme ayak uydurması nispeten daha yavaş olmuştur.

2.1 2001 Krizi ve Tarım Sektörü

24 Ocak 1980 kararları ile Türkiye ekonomisinde dönüşüm başlamıştır. Bu dönüşüm, ithal ikamesi sanayileşme politikasının yerine serbest piyasa ekonomisine bağlı ihracata dönük sanayileşme politikasıdır. Küresel ekonomiye entegre olabilmek için alınan bu kararlar özel teşebbüsten azami yararlanma ön görülmüş olsa da Türkiye ekonomisi dünya ekonomisi ile bütünleşerek teknoloji devrinin bir parçası olarak bilgi toplumu olma yolunda ilerleme de sorunlar yaşamıştır. Bunun en büyük nedeni ise seçilen ekonomi politikalarıdır. Sık aralıklarla yapılan seçimler, siyasi istikrarsızlıklar, spekülasyon faaliyetleri, kısa süreli sermaye girişleri ile sağlanan yapay büyüme oranları bu hedefin gerçekleşmesini engellemiştir. Bunun yerine Türkiye ekonomisi kriz büyüme sarmalında olan bir yapı haline gelmiştir (Kazgan, 2013: 138).

Türkiye ekonomide 1980 sonrasında ihracata dayalı piyasa ekonomisine geçiş yapmıştır. Türkiye'deki reel piyasalardaki bu serbestleşme finansal piyasalarda da kendini göstermeye başlamış, 1989 yılı sonrasında finansal serbestleşmeye yönelik önemli kararlar alınmıştır. Ancak güçlü bir ekonomik yapı oluşturmadan tüm piyasalarda serbestleşmeye gitmek Türkiye ekonomisinde istikrarsızlığa neden olmuştur.

1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisi istikrarsız büyüme sorunuyla karşılaşmıştır. Bu yıllarda kamu maliyesinde dengesizlikler yanında enflasyon sorunu da öne çıkmıştır. Diğer yandan 24 Ocak kararları ile dışa açılan Türkiye ekonomisi sermaye hareketlerini de serbestleştirmekte ve AB ile gümrük Birliği ortaklığına yönelmiştir. 1980'li ve 90'lı yıllar bu açıdan Türkiye ekonomisinin hem dış ticaret hem de sermaye hareketleri yoluyla dışa açılma arayışı olmakta ancak makroekonomik istikrarsızlıklar da yoğunlaşmaktadır.

Bir ekonominin dış piyasalara açılma derecesi ne kadar yüksekse dış piyasalardaki herhangi bir şokun ülke ekonomisine etkisi de o derece şiddetli olur. Örneğin dış ticareti GSMH'nin %25'i olan bir ekonominin dış ticareti GSMH'nin %10'u olan başka bir ekonomiye göre dış şoktan etkilenme durumu daha şiddetli olur (Kazgan, 2013: 140). Bu nedenle Türkiye ekonomisi de 1997 yılında Asya Krizinin etkisi altına alan daha sonrada

Rusya'ya sıçrayan krizden Türkiye ekonomisi dış ticaret kanalı ile etkilenmiş ve 2000-2001 yıllarında krize girmesine zemin hazırlamıştır.

2000 yılında uygulamaya konulan istikrar programının temeli olan örtülü para kurulu sisteminin yaratmış olduğu olumsuzlukların yanı sıra, 1989 yılındaki finansal serbestleşmenin de etkisiyle gelişme gösteren Türk bankacılık sektörünün yetersiz alt yapısı 2001 krizine giden sürecin en önemli aktörleri olmuştur (Çolak, 2012).

2001 krizi Türkiye'nin yaşadığı en ağır krizdir. Krizin en büyük etkisi hiç şüphesiz bankacılık sektörüne olmuştur. Türk bankacılık sektörü bitme noktasına gelmiştir. Kriz ilk önce finansal piyasaları etkilemiş olsa da reel sektörü de ciddi oranda etkilemiştir.

Şubat 2001 krizi sonrasında GSYİH %9,4 azalmış, kişi başı milli gelir 2160 dolara düşmüş ve sanayi sektörü üretimi %7,5 oranında azalmıştır. Kamuda büyüyen tasarruf açığının özel sektörde bulunan fazla tasarrufla karşılanması toplam tasarrufları eksiye düşmemiş olsa da bu durum iç talebin daralmasına neden olmuştur. Bu daralma yatırım harcamalarında %32, tüketim harcamalarında %9 dolaylarında olmuştur (Çolak, 2012).

2001 krizine giden süreçte enflasyonu kontrol altına alabilmek ve finansal sektörün bozuk yapısını düzeltebilmek adına önemli kararlar alınmıştır. Alınan bu kararlar ekonomide Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Türkiye'nin 3 ay arayla yaşamış olduğu bu iki kriz ülke ekonomisinde hem finansal hem de reel ekonomide önemli dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Kriz sonrası uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikalarının yanı sıra Mayıs 2001'de IMF ile yapılan anlaşma gereği ekonomide dönüşüm süreci başlamıştır.

Türkiye'nin 2000 ve 2001 yıllarında yaşamış olduğu ekonomik krizin birçok nedeni olmakla birlikte ülkeyi krize götüren süreçte en önemli etken bankacılık sektörünün zayıf yapısıdır. Krizin nedenlerini içsel ve dışsal olarak ele almak krizden çıkış için alınan önemleri anlamamızı kolaylaştıracaktır.

2000-2001 krizinin dışsal nedenleri olarak; o dönemde gelişmiş ülkelerin faiz arttırımına gitmesi, Güneydoğu Asya ülkelerinin para birimlerinin dolar karşısında %60 değer kaybı ile dış ticarete rekabet gücü olarak Türkiye'den

daha avantajlı hale gelmeleri, 1998 yılında Rusya’da yaşanan krizin bavlul ticaretini ve gelen turist sayısını etkilemesini sayabiliriz (Kazgan, 2013: 193-194).

Bir diğer dış neden ise ekonomi yazınına sıcak para olarak giren küresel sermayenin finans bloğu 1990’larda gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ) finansal krizlere neden olmuştur. Bu küresel sermaye çok hızlı hareket ettiği için adeta domino etkisi ile ülkeleri etkilemiştir (Kazgan, 2013: 193-194). 1997 yılında Tayland krizi, 1998 yılında Rusya krizi ve 2000-2001 yıllarındaki Türkiye krizi daha sonra ise Arjantin, Brezilya gibi Latin Amerika ülkelerinde yaşanan krizleri tetiklemiştir.

Kasım 2000 krizi ve sonrasında yaşanan Şubat 2001 krizinin yaşanmasını daha çok içsel etmenler etkilemiştir. 1999 yılında ülkenin sanayi merkezi olan Marmara Bölgesinde yaşanan iki büyük depremin ağır yükü, reel faizlerin yüksek seyir izlemesi ve kamu finansmanında bozulan dengeler ile birlikte kamu borç stokundaki ciddi artışlar ve enflasyonun artış eğilimine girmesiyle hükümet bunalımdan çıkış için IMF ile anlaşma yoluna gitmiştir. Aralık 1999’da IMF’ye sunulan niyet mektubu ile başlayan stand-by anlaşması 1 Ocak 2000 yılında yürürlüğe girmiş ve 3 yılı kapsamaktadır. Anlaşmaya göre 3 yılın sonunda enflasyon tek haneli orana düşürmek, reel faizlerin düşmesini sağlamak, ekonomideki kaynakların etkin ve verimli kullanılmasını sağlamaktı (Bağcı, 2016).

Program sıkı maliye politikasının yanı sıra enflasyonun oranının düşmesini sağlayacak para ve kur politikalarını öngörmekteydi. Program kur sistemini de aşamalı olarak serbest dalgalı kur rejimine geçilmesini hedeflenmişti. Başlangıçta makro düzeyde iyileşme görülse de kur sepetinin sabitlenmesi ile dövizle borçlanma artmış, buna bağlı olarak ithalatta ciddi artışlar olmuş ve dış ticaret açığı büyümüştür. Bunun yanı sıra bankaların açık pozisyonlarını kapatma yönündeki işlemleri Euro piyasasındaki Türkiye tahvillerinin risk primlerini yükseltmiş, bu da faiz oranlarının artmasına, yabancı fon çıkışlarının artmasına neden olmuştur. Ülkeden çıkan fonlar döviz kurunu yükseltmiş, yaşanan nakit darlığı nedeniyle piyasalarda tedirgin ortam oluşmuş, bankaların açık pozisyonlarını kapatma eğilimine girmesiyle 22-30 Kasım 2000’de ülkede kriz yaşanmıştır (Bağcı, 2016).

IMF'ye göre, Türkiye'nin yaşamış olduğu Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin en önemli nedeni, 1995 sonrası yükselen piyasalarda finansal yatırım yapan yatırımcıların artmasıdır. Piyasaya yeni giren bu kurumların yeterli bilgi ile analiz yapmadan adeta fırsatçı bir şekilde bu piyasalara girip çıkması mali piyasadaki oynaklığı arttırdığından kriz kaçınılmaz olmuştur (IMF, 2000: 14-16).

2000 sonrası dönemde IMF'den sağlanan destekle döviz rezervleri belirli bir seviyeye çıkartılarak mali sistem sakinleştirilmiştir. Fakat verilere bakıldığında enflasyonda bir iyileşme olsa da basit faizler hala yükselmeye devam etmiş, bu durum da şirketlerin kısa vadeli faiz yüklerini arttırmıştır.

Ekonomide beklentilerin olumsuzlaştığı bir ortamda, Hazinesin yüksek miktarda iç borçlanmaya gitmesi öncesinde hükümet kanadında siyasal gerginlikler yaşanmış, dönemin Başbakanının devlet yönetiminde 'kriz var' şeklindeki açıklaması sonrasında mali piyasalarda panik durumu baş göstermiştir. Türk lirasını savunabilmek için gecelik faizler astronomik rakamlara çıkmasına rağmen yurt içindeki yoğun döviz talebi karşısında Merkez Bankası 20-21 Şubatta 5 milyar dolarlık satış yapmıştır. Merkez Bankası bankacılık sistemindeki çöküşü ve sistemin kilitlenmesini önleyebilmek için döviz kurunu dalgalanmaya bırakmıştır (Celasun, 2002: 16-17). Türk lirasının diğer para birimleri karşısındaki değerinin dalgalanmaya bırakılmasıyla üst üste yüksek oranlı devalüasyonlar yaşanmış ve ülke yeniden krize sürüklemiştir.

2.1.1. Krizin Ülke Ekonomisine Etkisi

2001 krizi ülke ekonomisini önce bankacılık sektörü üzerinden daha sonrada reel kesim üzerinden çok ciddi oranda etkilemiştir. Dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in 19 Şubat 2001 tarihindeki MKG toplantısında sert tartışmaların yaşanması sonrasında toplantıyı terk ederek, 'devlet yönetiminde kriz var' şeklinde yapmış olduğu açıklama ile piyasada sert satışlar yaşanmıştır.

Likidite sıkıntısı içinde olan piyasadan bu durum sonrasında yabancı yatırımcıların piyasadan kaçıışı hızlanmış, uygulanmakta olan programa da ciddi güven kaybı olmuştur. Gerek yabancı yatırımcının çıkışı gerekse açık

pozisyonları bulunan ekonomik birimlerin bu pozisyonlarını kapatmaya yönelik girişimleri sonrasında aynı gün 7 milyar doların üzerinde döviz talebi ortaya çıkmış ve bankalar arası piyasadaki gecelik faizler %5000 ile %7000 aralığında dalgalanmaya başlamış, kriz sonrasında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB), bir gün içerisinde %20'nin üzerinde değer kaybetmiştir (BBC, 2018).

MGK toplantısından iki gün sonra Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) piyasalardaki yoğun döviz talebi sonrasında bankacılık sistemindeki çöküşü önleyebilmek için sabit döviz kuru sistemini terk ederek dalgalı döviz kuruna geçme kararı almıştır. Bu karar sonrasında dolar kuru 684 bin TL'den 1,2 milyon TL'ye yükselmiştir. Bankacılık sektöründe başlayan krizin etkileri reel sektörü de doğrudan etkilemiş, binlerce firma kapanırken yüz binlerce kişi de işsiz kalmıştır (Celasun, 2002: 16).

2001 krizi Türkiye'nin yaşamış olduğu en büyük finansal krizdir. Krizin getirdiği kredibilite kaybı ile birlikte planlanabilir kur rejimi seçeneği askıda kalmıştır. Sermaye hareketliliğinin kontrolünün olmadığı bir ortamda, hem döviz kurunu hem de faizlerin araç olarak kullanmak mümkün değildir. Serbest dalgalı kur sistemine krizin getirdiği zorunluluk nedeniyle geçilmesi ve sonrasında yaşanan yüksek devalüasyonların etkisiyle, bilançoları hasarlı olan finansal kurumlar ve şirketlerden özellikle krize açık pozisyonda yakalananların hasarlı olan durumlarını daha da kötü dengelere sürüklemiş, öz kaynakları azalmış ve varlık değerleri düşmüştür (Celasun, 2002: 17). Kriz özellikle döviz borcu olan ekonomik birimleri içinden çıkamayacakları durumlara düşürmüştür.

2001 yılı sonunda yerli para yabancı paralar karşısında reel olarak %21,3 değer kaybetmiş, kredi hacmi %26 daralmış, iç borç faizleri tekrar yükselişe geçmiş, harcamalar kısılmış, bu bağlamda ithalat %25 ve GSMH %9,4 oranında azalmıştır. Kentsel işsizlik oranı da bir yıl içerisinde %8'den %13'e çıkmış, eğitimli işsizlerin oranı ise %23'den %27'ye çıkmıştır (Celasun, 2002: 19).

Şubat 2001 krizi ayrıca devletin, bankacılık sistemindeki tıkanmayı giderip çöküşün önüne geçebilmek için yapmış olduğu müdahalelerle mali yükünün çok yüksek seviyelere çıkmasına neden olmuştur.

2001 krizinin etkileri arasında belki de en önemli sayılacak bir diğer etkisi de, kriz sonrasında ülke ekonomisini kriz sarmalından çıkarabilecek kredileri temin edebilmek için IMF ile yeni bir programın kabul edilmesi olmuş ve ‘Güçlü Ekonomiye Geçiş’ olarak adlandırılan 18. stand-by düzenlemesi yürürlüğe girmiştir.

Bu düzenleme Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) yasama faaliyetlerini bazı konularda sınırlamıştır. Yapısal reformlar kapsamında istenilen kanuni düzenlemeler bu açıdan öne çıkmıştır (Oral, 2013).

Diğer yandan bakıldığında ise ekonomik krizin başladığı zamandan IMF’nin programı onayladığı 15 Mayıs 2001 tarihine kadar geçen sürede piyasalar çok büyük sıkıntılar yaşamış olduğundan programın bir an önce yürürlüğe konularak ülkedeki tedirgin ortamın ortadan kaldırılmasının gerekliliği böyle bir programa geçişi zorunlu kılmıştır.

2001 krizi her ne kadar mali piyasaları daha fazla etkilemiş olsa da reel sektöre de büyük etkisi olmuştur. Krizin etkileri bankacılık sektörü kanalıyla hizmetler sektörü üzerinde etkili olurken, krizin sanayi sektörüne etkisi ise krizin başladığı Şubat 2001’den 2003 yılı sonuna kadar sürmüştür. Sanayi sektörüne etkisini alt sektörler olarak incelendiğinde en uzun süreli etkinin toplam ağaç ve mantar ürünleri imalatı alt sektöründe olduğu görülmektedir (Berberoğlu, 2009). 2001 krizinin önemli bir boyutunun da tarım sektörü üzerine olduğu göze çarpmaktadır.

2.2. 2001 Krizi Sonrası Uygulanan Makroekonomik Politikalar ve Tarım Sektörünü Etkileme Kanalları

Para piyasalarındaki dengesizlikten kaynaklanan bu mali kriz sonrası ülke ekonomisinin krizden çıkarak istikrarlı büyüme ortamına kavuşabilmesi için hükümet IMF ile anlaşma yoluna giderek reform sürecini başlatırken, bu süreçte Merkez Bankasının tam bağımsızlığı ön plana çıkmış, Merkez Bankasının para piyasalarında istikrarı sağlayıcı kararlar alması ve hükümetin de almış olduğu kararlarda enflasyonu göz önünde bulundurarak karar alması benimsenmiştir (Hazine Müsteşarlığı, 2001).

Kriz sonrasında ‘Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’ tüm kapsamı ile birlikte kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu program para ve maliye politikaları yanında dış ticaret politikaları üzerinde de etkilere sahip olmuştur.

2.2.1. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve Etkileme Kanalları

GEG programı ile ekonominin içinde bulunduğu döviz sıkıntısını atlatabilmek için dış kaynağın ülkeye girişinin kolaylaştırılması amaçlanmıştır. GEG Programının temel amacı, döviz kuru rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımı ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak, yeni ve çağdaş kurumsal yapıları oluşturmak, iktisadi etkinliği sağlayacak yapısal reformları gerçekleştirmek, makroekonomik politikaları enflasyonla mücadelede etkin bir şekilde kullanmak, sürdürülebilir büyüme ortamını temin etmek, kişiler ve bölgeler arasındaki gelir dağılımı bozukluklarını gidermek... (Hazine Müsteşarlığı, 2001)' olarak belirlenmiştir.

IMF, GEG programı ile Türkiye'den mali disiplinin yanı sıra yapısal reformlarında yapılmasını öngörüyordu. Bu reformların büyük çoğunluğu kriz ile ilgili olmayan fakat IMF'nin krize giren ülkelere sunduğu reçetelerde olan, daha çok piyasalardaki serbestleşmenin sağlanması üzerinedir (Yükseler, 2011: 5). Yapılması istenen reformların çoğu devletin doğrudan müdahale alanı olarak gördüğü tarım sektörünü kapsamaktadır. Bu kapsamda (Hazine Müsteşarlığı, 2001);

- Kamu kesiminde yüksek bir faiz dışı fazla verilmesi ve kamu finansman dengesinin yapısal düzenlemelerle güçlendirilmesi,
- Enflasyon hedefleri ile uyumlu gelirler politikası uygulanması,
- Bankacılık sektöründe hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırma yapılarak mali piyasaların etkin bir şekilde işleminin sağlanması,
- Dış finansman imkânlarının artırılarak, olumsuz borç dinamiğinin kırılması ve dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadelenin kararlı bir şekilde sürdürülmesi hedeflenmiştir

Program, makroekonomik politikaların yanında yasal düzenlemeler ve yapısal reformlarda öngörmekteydi. Bu çerçevede; bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, Merkez Bankasının bağımsızlığının sağlanması, devlet yönetiminde şeffaflığın artırılması, kamu finansmanı önündeki engellerin kaldırılarak güçlendirilmesi, ekonomide rekabet ve etkinliğin artırılabilmesi için çeşitli yasal düzenlemelerin bir an önce çıkarılması öngörülmüştür. Ekonomide rekabet ve etkinliğin artırılması ile ilgili olarak ise, şeker, tütün-alkollü içkiler, doğalgaz, telekom ve sivil havacılık

kanunlarında değişiklik yapılmış ve bu piyasalar için denetleme kurulları oluşturulmuştur (Yükseler, 2011: 5). Bunların yanı sıra tarımsal desteklemelerde doğrudan gelir desteği sistemine öncelik verilerek özelleştirmelere ağırlık verilmiştir.

GEG programı çerçevesince uygulanan makroekonomik politikaların da tarım sektörüne etkileri olmuştur. Bu politikaların başında maliye politikaları, para politikaları ve dış ticaret politikaları gelmektedir.

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün özellikle 2001 krizi sonrasında uygulanan politikalar sonucunda hızlı bir dönüşüm yaşanmıştır. Tarım sektöründeki bu dönüşüm diğer sektörlerle karşılaştırıldığında dönüşümün daha hızlı olduğu göze çarpmaktadır. Doğal olarak bu durum sonucunda tarım sektörünün toplam üretimden aldığı pay ile istihdam oranı hızlı bir şekilde düşmüştür (Aytekin, 2018: 54).

Sanayi ve hizmetler sektörü reel kesim olarak krizden en fazla etkilenen sektörler olsa da tarım kesimindeki etki de azımsanmayacak düzeydedir. TÜİK verilerine göre 2001 yılında tarımsal sektör %6 düzeyinde küçülmüştür. Tarım sektöründeki bu küçülmede tarım sektörünün kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan nedenlerin etkisi olsa da küçülmeyi daha çok krizin etkilediği görülmektedir.

2001 krizinin Türk tarımına etkisi iki farklı kanaldan olmuştur. Birincisi kriz sonrası oluşan talep daralması sonucunda tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüşüyle çiftçilerin kâr marjları düşmüş, ve bu durumda tarımsal üretimi etkilemiştir. Döviz kurundaki %100'e yakın devalüasyonun ihracatı arttırıcı etkisi olsa da tarımsal girdilerdeki artış nedeniyle bu durumun tarım sektörüne pozitif etkisi kısmi düzeyde kalmıştır.

Ayrıca kriz sonrası toparlanma durumunda da tarım sektörü etkilenmeye devam etmiştir. Alman İstatistikçi Ernest Engel'e (1821-1896) göre tüketicilerin gelirleri arttıka, tarımsal mallara olan taleplerindeki artış gelirlerindeki artış oranından daha az oranda olmaktadır. Bir başka deyişle kriz sonrası ekonomideki toparlanma ile birlikte hane halkının gelirleri artarken tarımsal mallara olan taleplerindeki artış aynı düzeyde olmamaktadır. Bu durum da kriz sonrasında tarım dışı mallara olan talep hızla artarken, tarımsal mallara olan talebin bu artışın gerisinde kalmasına neden

olmuştur. Diğeri ise, kriz sonrası Mayıs 2001’de IMF ile imzalanan 18. stand-by anlaşması ile başlayan tarımsal reformlar kanalıyla etkilemiştir.

Türkiye’nin IMF ile yapmış olduğu anlaşmada mali disiplin öne çıkmıştı. Bu nedenle Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) kapsamında devletin bütçesinde açığına neden olan üreticilere sağlanan mali destekler (gübre, mazot gibi) tümüyle kaldırılacak, bunun yerine doğrudan gelir desteği sistemine geçilecekti. TEKEL ve Şeker Fabrikaları gibi üreticiyi destekleyen kurumlar özelleştirilecekti. Tarımsal ürün ithalatı özellikle buğday gibi hububat ürünleri başta olmak üzere önemli oranda serbestleştirilecekti (Kazgan, 2009: 234-235).

TRUP genel olarak tarım reformunu desteklemek amacıyla geliştirilen bir projedir. Özelde ise tarım kesiminde uygulanmakta olan yapay teşvikler ve hükümet sübvansiyonlarını kademeli olarak azaltarak üretkenliği arttırmaktır. 30 Nisan 2005 tarihine kadar tamamlanması planlanan projenin temel öğeleri; doğrudan gelir desteği sistemi, girdi ve kredi sübvansiyonları ile tarımsal KİT’ler ve kooperatifler alanında olmuştur (Oral, 2006: 142).

Doğrudan gelir desteği (DGD), tarım üreticilerinin gelir düzeyini yükseltmek için yapılan desteklemeler olarak uygulanan politikalardan biridir. Başka bir deyişle, üreticileri hedef alan üretim miktarı veya kullandıkları üretim araçlarından bağımsız olarak uygulanan bir destekleme politikasıdır. DGD üretimden tamamen bağımsız olarak uygulanabildiği gibi üretimle kısmi düzeyde bağlı olarak da uygulanmaktadır.

Doğrudan gelir desteği için belli önkoşulların sağlanması gerekmektedir. Bunlar; hedef grupların belirlenmesi, hedef değişkenlerin belirlenmesi, uygulama süresinin belirlenmesi, faydalanacak üreticilerin uyması gereken kuralların belirlenmesi ve DGD’nin sabit tutulması öne çıkmıştır (Babacan, 2000: 2).

Krizden sonra, Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) çerçevesinde yapılan destek programlarındaki bu değişiklikler tarım sektöründeki makineleşme ve sübvansiyonların azalması, düşük ücretler vb. sebeplerden dolayı tarım sektöründe çözümler olmuş ve önemli bir işgücünün tarım sektöründen ayrılmasına neden olmuştur. Ayrıca tarım sektöründen ayrılan bu işgücünü kentlerdeki istihdam alanlarının karşılayacak düzeyde olmaması

işsizlik oranlarının yüksek seviyelerde kalmasına neden olmuştur (Aytekin, 2018: 54).

Bu durumun ortaya çıkmasında tarım sektöründen ayrılan işgücünün nitelik bakımından kentlerdeki iş alanlarına uymamasının da etkisi olduğu vurgulanmalıdır.

2.2.2. Para ve Maliye Politikalarının Etkileme Kanalları

Hükümet maliye politikalarını 2001 krizi sonrasında uygulamaya konulan GEG Programı çerçevesinde şekillendirmiştir. Enflasyonla etkin mücadelede edebilmek ve bütçe açıklarını kontrol edebilmek için sıkı maliye politikası uygulamaya başlamıştır. Sıkı maliye politikası, enflasyonu düşürebilmek için kamu harcamalarını kısma ve/veya vergi oranlarını arttırma gibi araçları kullanarak bütçede fazla yaratmaya yönelik politikalar olarak tanımlanabilir. Programda maliye politikalarını doğrudan ilgilendiren kararları;

- Kamu kesiminde yüksek bir faiz dışı fazla verilmesi ve kamu finansman dengesinin yapısal düzenlemelerle güçlendirilmesi,
- Enflasyon hedefleri ile uyumlu gelirler politikası uygulanması,
- Kamuda kaynak tahsisi süreçlerinde şeffaflık ve hesap verilebilirliğin sağlanması, rasyonel olmayan kamu müdahalelerinin ve yolsuzluğun önlenmesi olarak sıralayabiliriz.

Hükümet krizin etkisini en aza indirerek sürdürülebilir büyüme ortamı sağlayabilmek için öncelikle bütçe açıklarını kapatmaya yönelik politikalar izlemiştir. Bu kapsamda programında ön gördüğü özelleştirmeleri gündeme almış, enflasyonu düşürmeye uygun gelirler politikası uygulamaya başlamıştır. Program makroekonomik politikaların yanı sıra önemli yapısal reformlar da ön görmekteydi. Kamu finansmanının güçlendirilmesi ve ekonomide rekabet ortamının sağlanarak ekonomik etkinliği arttırabilmek için çeşitli kanunların çıkarılması öngörmüştür (Yükseler, 2011: 5).

Devlette şeffaflığın arttırılması doğrultusunda, bütçe kanunu, borçlanma kanunu, kamulaştırma kanunu, devlet ihale kanunu, bütçe dışı fon uygulamasının sınırlandırılması, kamu bankaları ve KİT görev zararlarının bütçe üzerindeki yüküne yönelik önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ekonomide rekabet ve etkinliği arttırabilmek için, şeker, tütün- alkollü

içkiler, doğalgaz, telekom ve sivil havacılık kanunlarında değişiklik yapılmış, denetleme ve düzenleme kurumları oluşturulmuştur. Ayrıca tarım sektöründe de DTÖ'nün öngördüğü uluslararası rekabeti sağlayabilmek adına tarımsal desteklemelerde doğrudan gelir desteği sistemine geçilmiştir (Yükseler, 2011: 6).

Öngörülen bu yapısal reformların tamamına yakını uygulamaya başlanan maliye politikası ile yakın ilişki içindedir. Kamuda faiz dışı fazla sağlayabilmek için gelirler politikası kadar bütçeden yapılan harcamalarında kontrol altına alınması gerekmektedir.

2001 krizi, mali piyasalardaki dengesizlikten kaynakladığı için para politikaları ayrı bir öneme sahiptir. Kriz sonrasında Mayıs 2001'de IMF ile yapılan program çerçevesinde uygulanan para politikaları da enflasyonla mücadelede etkin bir şekilde kullanılmıştır. Makroekonomik politikaların başarıya ulaşabilmesi için maliye politikaları ile para politikalarının birbiriyle uyum içerisinde uygulanması gerekmektedir. Bu kapsamda kriz sonrası uygulamaya konulan program çerçevesinde maliye ve para politikaları ile ilgili birbiri ile uyumlu olan politikalar öngörülmüştü. Programın mali piyasalar ile ilgili öngördüğü kararlar (Hazine Müsteşarlığı, 2001);

- Bankacılık sektöründe hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırma yapılarak mali piyasaların etkin bir şekilde işlemesinin sağlanması,
- Dalgalı kur rejimi çerçevesinde enflasyonla mücadeleye dönük aktif bir para politikası uygulanması ve enflasyon hedeflemesine geçilmesi,
- Dış finansman imkânlarının artırılarak, olumsuz borç dinamiğinin kırılması ve dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadelenin kararlı bir şekilde sürdürülmesi hedeflenmiştir.

Program bu kararların yanı sıra Merkez Bankası'nın bağımsızlığının sağlanması ve mali sektörün yeniden yapılandırılmasını öngörmüştür. Kriz sonrasında IMF ile yapılan program ile uyum içerisinde enflasyonu kontrol altına alabilmek için etkin para politikaları uygulanmıştır (Afşar, 2010: 60).

Kriz bankacılık sistemini çökme noktasına getirdiğinden para politikasının etkin olarak uygulanabilmesi ve koyulan hedefleri gerçekleştirilebilmesi için öncelikle para piyasalarındaki istikrarsız ortamın

ortadan kaldırılması gerekliydi. İlk önce Merkez Bankası'nın bağımsızlığı ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmış, sonrasında ise bankacılık sistemi güçlendirilmiştir. Böylece 2002 yılından itibaren makro düzeyde iyileşmelerin başladığı görülmüştür. Enflasyon düşme eğilimine girmiş, bankacılık sisteminin güçlü yapısı ve uluslararası piyasalardaki likidite bolluğunun da etkisi ile faizler gerilemeye başlamıştır (Afşar, 2010: 61). Kriz sonrasında uygulanan bu politikalar maliye politikaları gibi sadece para piyasalarını değil, reel sektörü de etkilemiştir.

2001 krizi, çıkış nedenlerine ve sonrasındaki etkilerine bakıldığında çok yönlü olarak araştırılması gereken bir olgudur. Kriz ilk olarak finansal sektörü etkisi altına alsa da daha sonra reel sektörde de önemli kayıplara neden olmuştur.

Kriz sonrasında imzalanan program çerçevesinde uygulanan para politikalarının tarım sektörüne etkisi daha çok faiz kanalı üzerinden olmuştur. Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri sonrasında tarımsal kredi faizleri %40'lardan %110'lar seviyelerine çıkmıştı (Yıldız, 2006: 140).

Kriz sonrası mali piyasalarda istikrarı sağlamak ve enflasyonu kontrol altına alabilmek için uygulanan sıkı para politikaları tarımsal kredi faizlerinin düşmesini geciktirmiş, bu durum da tarım sektöründeki yatırımları maliyetli hale getirmiştir.

Para politikalarının bir diğer etkisi de harcamalar üzerinden olmuştur. Sıkı para politikaları dolaylı olarak harcamaları yani talebi daraltmıştır. Tarımsal ürünlerin arz esnekliğinin düşük olması, uzun süre saklanamaması ya da depolamanın ciddi maliyet gerektirmesi nedeniyle piyasada arz fazlası oluşmuş, bu durum da fiyatları geriletirerek çiftçilerin gelir kaybına uğramasına neden olmuştur.

Diğer yandan kriz sonrasında enflasyonu kontrol altına almak ve bütçe açıklarını kontrol etmek için daraltıcı maliye politikaları uygulanmıştır. Uygulanan bu politikalar kamu yatırımlarından tarımsal desteklere kadar birçok harcama kalemini etkilemiştir.

2001 yılında kamunun ağır bir borç yükünün olması devletin harcama kaleminde önemli değişikliklere gitmesine neden olmuştu. Bütçe açığının kapatılmasında, gelirleri arttırma yolunun yanı sıra giderleri kontrol altına

olarak da kapatmanın mümkün olacağı görüşü ağırlık kazanmış, devlet tarafından yapılan tüm harcamalar uygulanan program çerçevesinde şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Maliye politikalarının tarım sektörüne en önemli etkisi harcamaların kısılması sonucunda oluşan talep daralması kanalından olmuştur. Çünkü tarım sektörü piyasadaki talebe göre anında uyum sağlayacak yapıda değildir. Tarım sektöründe arz esnekliğinin düşük olması nedeniyle piyasadaki oluşan talebe göre arzı ayarlama durumu da büyük ölçüde mümkün olmamaktadır (Yıldız, 2006: 138-141).

Bu nedenle kamu harcamalarındaki daralma nedeniyle ortaya çıkan talep yetersizliği tarımsal ürün fiyatlarını geriletmiş, bu durum da çiftçilerin gelirlerinde önemli düşüşlere neden olmuştur.

Bir diğer etki de tarımsal üretime ve çiftçilere yönelik yapılan kamu harcamaları yönünden olmuştur. Tarımsal ürünlerin gelir esnekliğinin düşük olması nedeniyle uzun dönemde gelir artışı sonucunda tarım sektöründe talebin yükselmesi çok fazla olmamaktadır. Bu durum tarımsal fiyatların diğer sektörlerle göre daha düşük düzeyde artmasına neden olarak kamunun tarım sektörünü desteklemesi ihtiyacı doğmaktadır.

Türkiye AB, IMF, DTÖ ve DB'nin öngördüğü tarım politikalarına 1999'da IMF ile imzalanan anlaşmada yer vermiş, 2001 yılı sonrasında da tarım sektöründe hızlı bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu programın en önemli etkisi destekleme sistemi üzerinden olmuştur.

Türkiye 2001 yılında uygulamaya koyduğu program çerçevesinde taban fiyat ve destekleme politikasından vazgeçerek doğrudan gelir desteği sistemine geçmiştir. Doğrudan gelir desteği sisteminin tarım sektörüne yapmış olduğu olumsuz etki anlaşılmamış olsa da ilerleyen yıllarda bu sistemin Türkiye'de uygulanabilirliğinin sınırlı olduğu, ülkenin tarımsal yapısı nedeniyle arazi sahiplerinin bu sistemden yararlandığı, fakat kiralama usulü tarım ile uğraşan gerçek çiftçilerin yararlanamadığı görülmüştür.

Türkiye'de destekleme ödemelerinin toplamına bakıldığında, 2001 yılı sonrasında DGD'nin önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Özellikle 2004 yılına kadar toplam tarımsal destekler içindeki payı 0,80'in üzerinde

iken bu yıldan itibaren düşüş eğilimine geçmiş ve 2007 yılı sonrasında kaldırılmıştır.

Tablo 9: Tarımsal Destekleme Ödemeleri (Milyon TL)

Yıl	Doğrudan Gelir Desteği (DGD)	Toplam (TD)	DGD/TD
1999	0	221	-
2000	0	326	-
2001	0	532	-
2002	1877	2276	0,82
2003	2530	3015	0,83
2004	2480	3084	0,80
2005	2352	3707	0,63
2006	2653	4747	0,55
2007	2465	5576	0,44

Kaynak: Acar ve Bulut, 2009.

Türkiye’de tarım sektöründe en fazla göz ardı edilen durumlardan biri de tarımsal nispi fiyatlardır. Kriz sonrasında uygulanan ekonomi politikaları nedeniyle tarımsal ürün fiyatlarındaki artış diğer ürünlerin fiyatlarındaki artış karşısında geride kalmıştır. Bu durum da tarımsal ürünlerden elde edilen gelirin diğer ürünler karşısındaki değerini geriletmiştir.

Tarımsal nispi fiyatların gerilemesinin altında yatan temel neden tarım ürünlerinin arz ve talep esnekliklerinin düşük olmasıdır. Makroekonomik politikaların tarım ürünlerine yansımaları sanayi ve hizmetler sektörü ürünlerine nispeten geç olmaktadır. Bu durum da tarım ürünlerinin sanayi ve hizmetler sektörü ürünlerine göre değerinin düşmesine neden olmaktadır. Aynı şekilde tarımsal üretimde kullanılan girdilerin fiyatlarının tarımsal ürün fiyatlarına oranla daha fazla arttığı gözlenmektedir.

Aşağıdaki tabloda 2000 yılı ile 2007 yılı arasındaki buğday ile mazot fiyatlarının karşılaştırılması verilmiştir. 2000 yılında 1 litre mazot 3,83 kg buğdaya eşitken aynı oran 2007 yılında 5,86’dır (Tablo: 10).

Tablo 10: Buğday-Mazot Fiyatları ve Oranları

Yıl	Buğday	Mazot	Mazot/Buğday
2000	0,117	0,448	3,83
2001	0,188	0,779	4,14
2002	0,259	1,303	5,03
2003	0,367	1,355	3,69
2004	0,392	1,796	4,58
2005	0,360	1,950	5,42
2006	0,385	2,28	5,92
2007	0,440	2,58	5,86

Kaynak: TMO, 2012. Budakdoganca.com, 2012

Türk tarımında yapısal sorunlar çözüme kavuşturulmadan özellikle hububat, şeker ve tütünde serbestleşmeye gidilmesi Türk çiftçisini hazırlıksız yakalamış, uluslararası piyasalarda rekabet edemez duruma getirmiştir.

Tütün ve şeker kanunu bu alanlarda üretim yapan çiftçileri üretim yapamaz seviyeye getirmiştir. Tütün sektörü, Cumhuriyet döneminden beri ülke ekonomisinde istihdam yönünden önemli görevler üstlenmiştir. Tekel özelleştirilmesi ile çok uluslu şirketler tütün piyasasına girmiştir. Bu durum tütün üreticilerini Amerikan tütünü gibi daha düşük maliyet ile üretimi yapılan tütünler ile rekabet edemez duruma getirmiştir. Bunun yanı sıra tütün yasası ile sözleşmeli üretim zorunlu hale gelmiştir. Bu sistem ile çiftçilerin ne kadar üreteceğine, hangi fiyattan satacağına çok uluslu şirketler karar vermeye başlamıştır. Anadolu çiftçisi tütün üretimini azaltarak yeni ürün arayışına girmiştir. Bir kısım üreticide tütün üretimini tamamen bırakarak şehre göç etmiştir (Oral, 2006: 199).

Aynı durum şeker kanunu ile şeker pancarı üreticilerinde de gözlenmektedir. IMF ve Dünya Bankası direktifleri doğrultusunda çıkarılan şeker kanunu ile şeker kurulu kurulmuş, şeker pancarına kota uygulamaları getirilerek nişasta bazlı şeker üretimine ayrıcalıklar getirilmeye başlanmıştır (Oral, 2006: 245).

Her ne kadar şeker fabrikalarının özelleştirilmesi yargı kararı nedeniyle 2016 yılına kadar gerçekleştirilememiş olsa da, bir taraftan üretim kotaları diğer taraftan halkın bu sektörde devletin desteğinin azaldığını ve yatırım

yapmayacağını bilmesi kademeli olarak sektörden ayrılmalarına neden olmuştur. Şeker üretimine devam eden üreticilerde sektöre yatırım yapmayarak yöntem geliştirmesine gitmeden eski yöntemlerle üretime devam etmişlerdir.

2.2.3. Dış Ticaret Politikaları ve Etkileme Kanalları

Türkiye 1980 yılında ithal ikameci sanayileşme politikalarını terk ederek ihracata yönelik sanayileşme modeline geçiş yapmış ve ekonomisini dış rekabete açmıştır. 24 Ocak kararları ile devletin ekonomideki rolünün azaltılarak alt yapı yatırımları ile sınırlandırılması öngörülmüştür. Daha sonra mali piyasalarda da serbestleşmeye gidilmiş, böylece Türkiye piyasa ekonomisinin gereklerinden en önemlilerini yerine getirmiştir. Türkiye söz konusu dönemde ihracatı teşvik edebilmek için ucuz maliyetli ihracat kredisi, vergi iade sistemi, destekleme fonundan yapılan ödemeler, ihracat karşılığı gümrük muafiyetli mal ithalatı imkânı, katma değer vergisi muafiyeti gibi politikalar izlemiştir (Hepaktan, 2008).

İhracata yönelik uygulanan bu politikaların yanı sıra serbest bölgeler de yeniden düzenlenmiştir.

Aynı zamanda dış âlemde piyasa ekonomisini benimsemeye başlamış ülkeler arası dış ticarete rekabet oluşmuştu. Bu kapsamda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) de dünya ticaretinin serbestleşmesi adına çalışmalar yürütüyordu. Türkiye'nin taraf olduğu Uruguay Turu sonrasında imzalan tarım anlaşması ile tarım sektöründe de serbestleşmenin önün açılmaya çalışılmıştır (Susam ve Bakkal, 2008: 333).

Türkiye'de bu anlaşmaya taraf olmuştur. Ayrıca Türkiye dış ticarete ihracatını arttırabilmek için Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliğine girişine dair anlaşmayı 1995 yılında imzalamış ve 1 Ocak 1996 yılında gümrük birliğine girmiştir. Bu anlaşma ile AB'ye olan ihracatında önemli artışlar yaşanmıştır. (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2019).

Türkiye 2001 krizi sonrasında IMF ile imzalanan program çerçevesince dış ticaret politikalarını da şekillendirmiştir. Uygulanan program daha çok mali piyasaları ilgilendirdiği için özel olarak bir dış ticaret politikası öngörülmemiştir. Fakat uygulamaya konulan para programının döviz kuruna

olan etkisi dış ticareti doğrudan etkilemiştir. Kriz sonrasında yaşanan %100 devalüasyonla ihracat o yıl artış gösterse de daha sonraki yıllardaki TL'nin değerlenmesi sonucu ihracatın ithalatı karşılama oranı gerilemiştir.

Dünya ekonomisinde tarımsal reformlar açısından “Uruguay Turu” güçlü etkilere sahip olmuştur. Bu düzenlemede küresel ticaretin serbestleştirilmesi kapsamında tüm dünya ülkelerinin uyguladığı tarımsal ürünlere tarife ve tarife dışı engellerin zamanla ortadan kaldırılarak tarımsal ürün ticaretinin de serbestleştirilmesi amaçlanmaktadır (Susam ve Bakkal, 2008: 333). Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) üye ülkelerin imzaladığı bu anlaşma sonrasında tüm dünyada tarımsal reformlar hız kazanmıştır.

Bu reformları gelişmiş ülkelerin 2001 yılına kadar, gelişmekte olan ülkelerin ise 2004 yılına kadar yapması kararlaştırılmıştı. Fakat Türkiye'nin yaşamış olduğu kriz bu geçişi öne almasına neden olmuştur. DTÖ tarım anlaşması, yalnızca ihracat sübvansiyonları ve tarife gibi uluslararası ticareti ilgilendiren konularla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ulusal olarak tarım sektörüne sağlanan desteklemeleri de denetim altına almıştır (Susam ve Bakkal, 2008: 333).

Türkiye ekonomisinde kriz sonrası uygulamaya konulan program gereği doğrudan dış ticaret politikası öngörülmemiştir. Fakat program sonrası hızlı bir şekilde uygulamaya konulan yapısal reformlarla tarımsal ürünlerin dış rekabete açılması tarımsal dış ticareti olumsuz etkilemiştir.

Kriz sonrasında uygulanan sıkı para ve daraltıcı maliye politikaları sonrasında TL'nin döviz karşısında değerlenmeye başlaması nedeniyle tarımsal dış ticaret 2001 ile 2007 yılları arasında iyimser bir seyir izlese de sonraki yıllarda ihracatın ithalatı karşılama oranında önemli oranda gerilemeler yaşanmıştır.

Kandemir'e (2011) göre, 2002 yılında uygulanmaya başlanan doğrudan gelir desteği sistemine dayalı yetersiz destekleme politikaları tarımsal ürünler bakımından kendi kendine yeten bir ülkeyi tarımsal ürünlerde dış ticaret açığı veren bir ülke konumuna getirmiştir.

Tablo 11: Tarım ve Hayvancılık Dış Ticareti (ISIC, Rev.3)

Yıl	İhracat	İthalat	İhracat/İthalat
2000	1651912	1973810	0,84
2001	1976410	1321289	1,49
2002	1743890	1590783	1,1
2003	2104662	2383736	0,9
2004	2525828	2527739	1
2005	3314031	2541823	1,3
2006	3466631	2634345	1,32
2007	3709447	4352787	0,85
2008	3923626	6151343	0,64
2009	4336780	4448084	0,97
2010	4919250	6261329	0,79
2011	5148007	8669250	0,59
2012	5167145	7246083	0,71
2013	5626402	7557377	0,74
2014	6007500	8433993	0,71
2015	5735622	7036487	0,82
2016	5372836	6925451	0,78
2017	5260595	8895340	0,59

Kaynak: TÜİK, 2019

Türkiye'nin tarımsal dış ticaretinde tarife ve kotalar Dünya Ticaret Örgütü ile 1995 yılında yapmış olduğu tarım antlaşması kapsamında yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, 10 yıl içerisinde her bir tarım ürünü için %10, ürünlerin geneli için %24 tarifelerde indirim yapılması öngörülmüştür (Ay ve Yapar, 2005: 68).

Bir yandan gümrük tarifelerinin indirilmesi, diğer taraftan tarım sektörüne yapılan desteklerde değişikliğe gidilmesi Türk çiftçisinin dış dünya ile rekabetinde azalmalara neden olmuştur.

Türk çiftçisinin genelini ilgilendiren ürünlerden et ve et ürünleri ile tahıl fiyatlarında dış ticaret tarifelerinde gidilen indirim nedeniyle gevşemeler olmuştur.

Dış ticarete Türkiye tarımsal ürünlerde AB ve ABD karşısında karşılaştırmalı üstünlükler açısından dezavantajlı konuma gelmiştir. 2007

yılına kadar geçen süreçte yaklaşık 1 milyon hektar alanda ekimden vazgeçilmiş, tarım sektöründen ayrılan çiftçi sayısı 2 milyona ulaşmıştır. 2007 yılında tarımsal dış ticaret açığı 916 milyon dolar iken 2008 yılında bu açık yüzde 169 artışla 2 milyar 464 milyon dolara ulaşmıştır. Bu oran aynı zamanda cumhuriyet döneminden beri yaşanan en büyük açık olmuştur (Oral, 2009).

2.2.4. AB Ortak Tarım Politikaları (OTP) ve Etkileme Kanalları

Batı Avrupa devletleri özellikle II. Dünya savaşı sonrasında meydana gelen gıda ürünleri yetersizliği ve tarım ürünlerindeki istikrarsız durumu ortadan kaldırmak için 1960 yılında ortak tarım politikası uygulama kararı almışlardır. Ortak Tarım Politikası (OTP) tek pazar, topluluk tercihi ve mali dayanışma ilkelerine dayanmaktadır. AB tarım politikaları OTP çerçevesinde bu yıldan itibaren şekillenmeye başlamış ve ilerleyen süreçte tarım ürünleri ihracatçısı ülkelerle rekabet edebilir seviyeye gelinmiştir. AB tarımda bu seviyenin yakalanması için tarım sektörüne önemli desteklerde bulunmuştur. Uruguay turunda AB'nin tarım sektörüne yapmış olduğu bu destekler şiddetli bir şekilde eleştirildiği için OTP'de reform süreçleri başlamıştır (Sağlık, 2010: 24).

Türkiye AB'ye üyelik kapsamında tarım sektörünü de şekillendirmektedir. Bu kapsamda özellikle tüketicilerin daha ucuza gıda maddelerine erişimin sağlanabilmesi için tarım sektörüne yapılan desteklerin üretimden bağımsız bir şekilde yapılması yönünde adımlar atılmıştır. DB ve IMF'nin önerisi ile 2002 yılında DGD sistemine kademeli olarak geçiş yapılması kararı alınmış fakat Türkiye'nin tarım sektörünün yapısı ve siyasilerin alınan kararlardan bağımsız bir şekilde politika üretmeleri alınan bu kararın uygulamasını zorlaştırmıştır (Sağlık, 2010: 24).

OTP'nin Türkiye'ye muhtemel etkilerine baktığımızda, Türk tarım sektörü yapısının AB tarım sektörü yapısına uyumlulaştırma noktasında yapılması gereken yatırımların henüz yapılmadığı, bu nedenle etkinin hangi yönde ne derece olduğunu kestirmek mümkün olmamaktadır (Sağlık, 2010: 25).

AB'nin Türkiye konusunda en büyük çekincesi, Türk tarımına yapılacak desteğin birliğin tarım bütçesini zora sokacağı durumudur. Fakat Türkiye'nin 2000 sonrası destekleme politikalarına bakıldığında tarımsal desteklerin oransal olarak ciddi bir şekilde azaldığı görünmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin mevcut tarım politikaları ile birliğe yük olmayacağı aşikârdır. Diğer taraftan OTP Türkiye'nin tarım sektörü göz önünde bulundurulduğunda üretimi doğa koşullarına bağlı olan Türk tarım sektörünün AB'deki çiftçilerle rekabet edemeyeceği, bazı üstünlükleri olan ürünler dışında birçok üründe üretimden çekileceğini ve bu ürünlerde net ithalatçı konumuna düşeceğini söyleyebiliriz.

Tarım sektörü kendine has özellikleri nedeniyle her zaman devletin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bu destek doğrudan üretimi destekleme şeklinde olabileceği gibi özellikle piyasada oluşan arz fazlası ürünleri alarak piyasadaki fiyatın düşmesini engelleme şeklinde de olmaktadır.

Tarım sektöründe başlatılan dönüşüm süreci kapsamında devletin kontrolünde olan tarım işletmeleri 1980 yılından itibaren kademeli olarak özelleştirilmeye başlanmıştır.

2001 krizi sonrasında bu dönüşüm süreci hız kazanmış, Nisan 2001 yılında yasalaşan tütün ve şeker kanunu ile bu piyasalardaki devlet varlığının denetim seviyesine indirilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda tütün ve alkollü içecekler için Tütün ve Alkol Piyasaları Düzenleme Kurumu, şeker piyasası için Şeker Kurulu kurulmuştur. İlk olarak TEKEL özelleştirilme kapsamına alınmış, daha sonra şeker fabrikalarının özelleştirilmesine başlanmıştır (Oral, 2006: 200). Tarım sektörüne yapılacak desteğin ise üretimden bağımsız bir şekilde doğrudan gelir desteği şeklinde olması amaçlanmıştır.

2001 krizi sonrası uygulamaya konan bu özelleştirme politikaları tarım sektöründe uyum sorunu yaşanmasına neden olmuştur.

Türk çiftçisi her zaman devletin desteğinin arkasında olduğunu düşünmekteydi. Bu politikalar ile devletin desteği hem azalmış hem de şekil değiştirmiştir. Özellikle tütün ve şeker piyasasında üretim yapan çiftçiler zamanla farklı ürünlere yönelmiş ya da arazisini terk ederek kente göç etmiştir. 2001 yılı ile 2007 yılları arasında 1 milyon hektar alanda üretimden vazgeçilmiştir (TÜİK, 2019).

3. BÖLÜM

2001 KRİZİ SONRASI UYGULANAN

MAKROEKONOMİK POLİTİKALARIN TR21 BÖLGESİ TARIMINA ETKİSİ

2001 krizi Türkiye tarımı için bir dönüm noktası olmuştur. Kriz sonrasında reel ekonomide ciddi bir dönüşüm süreci yaşanmış, makroekonomik politikalarla ülkenin krizden çıkarak istikrarlı bir büyüme trendine girebilmesi için önemli oranda değişikliğe gidilmiştir. II. Bölümde ele aldığımız ekonomi politikalarındaki bu değişimin Türk tarımına etkileri bu bölümde ele alınacaktır.

Türk tarımı içinde önemli bir paya sahip olan TR21 Bölgesinde bu politika değişikliklerinin bölgedeki tarımsal faaliyetlere ne yönde etkisi olduğu üretim ve fiyat, tarımsal istihdam, işletmelere etkisi vb. açısından özellikle öne çıkmaktadır.

3.1. Üretim ve Fiyat Durumu

Kriz sonrası uygulanan politikalar, özellikle sıkı para ve maliye politikaları tarımsal ürünlerin arz esnekliğinin düşük olması nedeniyle diğer mallara göre daha fazla etkilemiştir. Arz esnekliği, fiyatlardaki bir birimlik artışın arz edilen miktarı hangi oranda etkilediğini göstermektedir. Tarım sektöründe arz ve talebin esnek olmayışı uygulanan politikalara uyumu geciktirmiştir. Bu durum da bir sonraki dönemde yetiştirilen tarımsal ürünlerin değişmesine veya toprağın hiç ekilmemesine neden olmuştur.

Uygulanan para ve maliye politikaları talebi daraltırken, kuramsal olarak genellikle tarım ürünlerinde talep esnekliği daha düşük olduğu için, bu sektörde talep azalması daha düşük olacaktır. Bunun sonucunda arz olanaklarının yetersiz olması durumunda dengesizliğin ortaya çıkması düşünülmelidir.

Tarımsal arz ise destekleme sistemi yanında üretim maliyetlerine bağlı olacaktır. Teşviklerin etkin olmadığı ve özellikle tarımsal girdi fiyatlarındaki artışın yüksek olması arz olanaklarını kısıtlayacaktır.

1999 yılı sonrasında uygulamaya konan tarım reformunun etkisiyle, üretim bir taraftan fiyatlar üzerinden etkilenirken diğer taraftan da tarım reformu kapsamında sektörde uygulanan teşvik politikalarında değişikliğe gidilmesiyle de etkilenmiştir.

Özellikle teşvik politikalarının Dünya Bankası ve IMF'nin direktifleri doğrultusunda ürün bazlı teşvikten üretimle hiçbir bağı olmayan doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi sonucunda üretim yapmadan destek olanaklarından yararlanma eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu durum da mevcut üretilen ürünlerin üretiminin azalmasına bölge ile uyumlu olmayan ürünlerin yetiştirilmeye çalışılmasına neden olmuştur.

3.1.1. Üretimdeki Değişim

2001 krizi sonrası uygulanan ekonomi politikalarının TR21 Bölgesine etkisine bakmak için öncelikle politikaların tarımsal üretime ne yönde etki ettiğinin tespit edilmesi gerekmektedir. TR21 Bölgesi iklim ve çevre koşulları nedeniyle sınırlı ürün çeşitliliğine sahiptir. Bölgede yetiştirilen tarım ürünleri ağırlıklı olarak buğday, ayçiçeği, çeltik ve sulanabilir arazilerde mısırdır. Yani kısaca çiftçilerin fazla bir seçeneği bulunmamaktadır. Bu nedenle herhangi bir politika değişikliği bölgede doğrudan ekilen tarım alanlarını etkilemektedir.

1999 yılında Dünya Bankası ile yapılan anlaşma sonrasında 2000 yılında uygulamaya konan ARIP ile aşamalı olarak doğrudan gelir desteği sistemine geçilmiş, bu durum da desteklenmesi gereken ürünlerde destek oranlarının ya düşmesine ya da tamamen ortadan kalmasına neden olmuştur (Oral, 2006: 159).

Doğrudan gelir desteği ile ekilen ürünlere verilen destek oranlarında ciddi oranda düşüşler yaşanırken, diğer taraftan da kullanılan girdilerin fiyatlarında 2001 krizindeki yüzde yüzü aşan devalüasyon nedeniyle ciddi oranda artışlar yaşanmıştır. Çiftçiler daha önce ettikleri ürünlerde hem desteğin azalması hem de girdi fiyatlarındaki artış oranının malın fiyatındaki artış oranında çok daha yüksek olması nedeniyle söz konusu ürünlerde üretim kapasitesi azalmıştır.

Tarımsal alanların azalmasına şehirleşme ve yol yapımı gibi altyapı yatırımları etkilemiş olsa da ürünlerin ekonomik değerindeki değişimin ekilen tarım alanlarına etkisini görmezden gelemeyiz. Diğer yandan ekilen tarım alanlarındaki azalma kentleşme, altyapı yatırımları vb. nedenlere bağlı olarak da azalmıştır. Ancak bu etkinin sınırlı olduğu düşünülmelidir.

Kapsamlı tarım reformunun başladığı 1999 yılından küresel krizin yaşandığı 2008 yılına kadar ekilen tarım alanlarındaki değişim aşağıda verilmiştir.

Tablo 12: TR21 Bölgesi Ekilen Tarım Alanları

Yıl	TR21 Bölgesi	Türkiye
1999	968810	18259683
2000	965038	18037782
2001	964037	17917083
2002	943593	17935424
2003	938967	17407680
2004	961493	17961650
2005	969779	18005319
2006	948474	17439699
2007	900466	16944960
2017	913862	15536320

Kaynak: TÜİK, 2018

Tablo 12'ye göre 1999 yılından küresel krizin başladığı 2008 yılına kadar hem Türkiye'deki hem de TR21 Bölgesindeki ekilen tarım alanlarında ciddi oranda azalma olduğu gözlenmektedir. Söz konusu yıllarda Türkiye'de bir milyonun üzerinde bir tarım alanında üretimden vazgeçilirken, TR21 Bölgesinde altmış binin üzerinde tarım arazisinde üretimden vazgeçilmiştir.

Hem Türkiye'de hem de araştırma bölgemiz olan TR21 Bölgesinde ekilen tarım alanlarındaki bu azalmanın nedenleri arasında şehirleşme ve benzeri insani faaliyetlerin olmasından ziyade buradaki durumun en önemli nedeni tarım politikalarının etkisi olarak değerlendirilebilir. Özellikle tarımsal sübvansiyonlarda DGD sistemine geçilmesi ile yetiştirilen ürünler ile tarımsal destekler arasındaki ilişki zayıflamıştır. Çünkü DGD sistemi üretim ile

doğrudan bağı olmayan bir sistemdir. Diğer yandan üretim maliyeti artışı, tarımsal ekim alanını TR21 Bölgesinde azaltmıştır.

Bunun yanında ekiminden vazgeçilen tarım arazilerinin toplam tarım arazisine oranı ve Türkiye ile TR21 Bölgesinin karşılaştırılması değişim eğilimini ortaya çıkaracaktır. 1999 yılından 2008 yılına kadar geçen süreçte uygulanan ekonomi politikaları, tarım reformu ve diğer nedenlerden dolayı ekiminden vazgeçilen arazi toplam tarım arazisinin Türkiye’de yüzde 7,2 oranında, TR21 Bölgesinde ise yüzde 7 oranında azalma göstermiştir. Burada bu iki oranı karşılaştırdığımızda arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 13: Tarımsal Üretim

Yıl	TR21 Bölgesi	Batı Marmara Bölgesi	Türkiye
1999	2764850	4177720	61924308
2000	3541386	5269042	66482240
2001	2805548	4321712	57437239
2002	2879067	4236703	63748349
2003	2730698	4074451	59880112
2004	3750872	5904348	70475367
2005	3890332	6307411	75461494
2006	3713994	6329638	77175976
2007	3871145	6503006	70286396
2008	4100675	6854520	74382684
2009	3648856	6240879	80368121
2010	4042212	7210384	90579900
2011	3907523	7070846	93293082
2012	4180460	8240199	92921409
2013	4160163	8370807	102414889
2014	4693955	9116757	99443102
2015	4572239	9034349	106900422
2016	4742676	10336113	110785754
2017	4976418	10977534	119464975

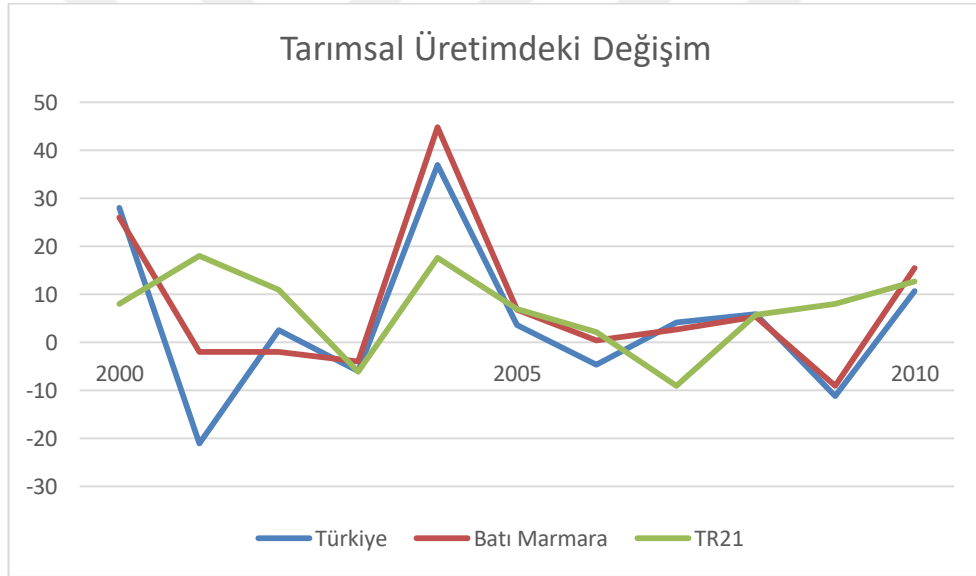
Kaynak: TÜİK, 2018

Türkiye’de özellikle 1999 sonrası uygulamaya konulan tarım politikalarının etkisiyle üretimde önemli değişiklikler yaşanmıştır. 1999

yılından 2017 yılına kadar bölgede ve Türkiye’de tarımsal üretimde meydana gelen değişiklikler yukarıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 13’e göre yıllar itibariyle hem TR21 Bölgesinde hem de Türkiye genelinde tarımsal üretimde artış eğilimi görülmektedir. Ancak dönemsel dalgalanmalar yüksek olmaktadır.

Bir diğer konu ise TR21 Bölgesindeki tarımsal üretimdeki artış ile Batı Marmara ve Türkiye’deki artışın ne oranda gerçekleştiğidir. 1999 yılında TR21 Bölgesi ülke tarımsal üretiminin %4,46’sını karşılarken bu oran 2017 yılında %4,19’a gerilemiştir. Tarımsal üretimdeki artış oranları grafiğine baktığımızda, Batı Marmara ile TR21 Bölgesindeki değişim birbirine yakın seyrederken Türkiye genelindeki ortalamadan düşük düzeyde gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: Tarımsal Üretimdeki Değişim

Türkiye tahıl üretiminin önemli bir kısmını karşılayan TR21 Bölgesi uygulanan politikaların sonucunda diğer bölgelere ve ülke ortalamasına göre artış oranında geriye düşmüştür. Bu durumun bir istisnası çeltik üretiminde ortaya çıkmıştır.

Bölgede ekimi yapılan ürünlerden bazıları zaman içinde hem ekilen alan bakımından hem de üretim yönünden azalırken, bazıları da artış göstermiştir. Azalan ürünlere buğday ve ayçiçeğini, artan ürünlere ise mısır ve çeltiği örnek gösterebiliriz. Bunların yanı sıra meyve ve sebzeçilikte de yine az da olsa üretim artışı yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu durumun en önemli nedeni,

uygulanan ekonomi politikaları nedeniyle girdi fiyatlarına göre ürün fiyatlarının geriye düşmesi ve teşvik politikalarıdır. Zaman içerisinde özellikle su kaynağına erişimi olan tarım arazilerinde Uzunköprü havzasında çeltik, Kırklareli ve Tekirdağ'da mısır ve bölge genelinde meyveciliğe yönelme olmuştur.

3.1.2. Fiyat Değişimi

Tarımsal üretimi, doğa koşulları ve verimlilik kadar yetiştirilen ürünün fiyatındaki değişimler de etkilemektedir. Çünkü çiftçiler bir sonraki dönem için üretim kararını alırken önceki dönem gerçekleşen fiyatları göz önünde bulundurmaktadırlar. Türk tarımının bu özelliği TR21 Bölgesi içinde geçerlidir.

TR21 Bölgesinde yetiştirilen bitkisel ürünler daha çok hububat ve yağlı tohumlar olduğu için bu ürünlerden hububat Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) tarafından, yağlı tohumlar ise birliklerin açıklamış olduğu alım fiyatları üzerinden şekillenmektedir. Üreticiler de açıklanan bu fiyatları b az almaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu ürünlere ödenen fark ödemelerinin miktarı da üretim kararını etkilemektedir.

2000 yılında TMO'nun açıkladığı alım fiyatlarına göre (parasal Birim olarak YTL den TL'ye geçiş sürecinde Türk Lirasından altı sıfır atılmış haliyle) sırasıyla buğday 0,102 lira, çeltik 0,249 lira, ayçiçeği 0,297 lira olarak gerçekleşirken 2004 yılında sırasıyla 0,375, 0,733, 0,515 lira olarak gerçekleşmiştir. Şiddetli kuraklığın yaşandığı 2007 yılının fiyatları ise sırasıyla 0,425, 0,75, 0,825 lira olmuştur (TMO, Trakya Birlik, 2008). Üreticiler açıklanan bu fiyatlara bakarak bir sonraki dönem için üretim kararı almaktadır.

2000 yılında TR21 Bölgesinde 2,5 milyon ton tahıl üretimi gerçekleşirken o yıl açıklanan buğday ve çeltik fiyatının beklentinin altında kalması nedeniyle bir sonraki yıl üretim 1,9 milyon ton civarına kadar gerilemiştir. Aynı şekilde 2004 yılında açıklanan fiyatların bir sonraki yıla etkisine baktığımızda 2004 yılında 2,4 milyon ton iken 2005 yılında 2,5 milyon tona yükselmiştir. 2007 yılında açıklanan fiyat ise bir sonraki yıla yaklaşık olarak bir milyon ton üretim artışı sağlamıştır (TÜİK, 2018). Bu

durumun ortaya çıkmasını sadece fiyat değişimleri etkilememekte, fiyatın yanı sıra doğa koşulları ve önceki yıl gerçekleşen fiyatlarda diğer tarım ürünlerine göre tahıl fiyatlarının durumu da etkilemektedir.

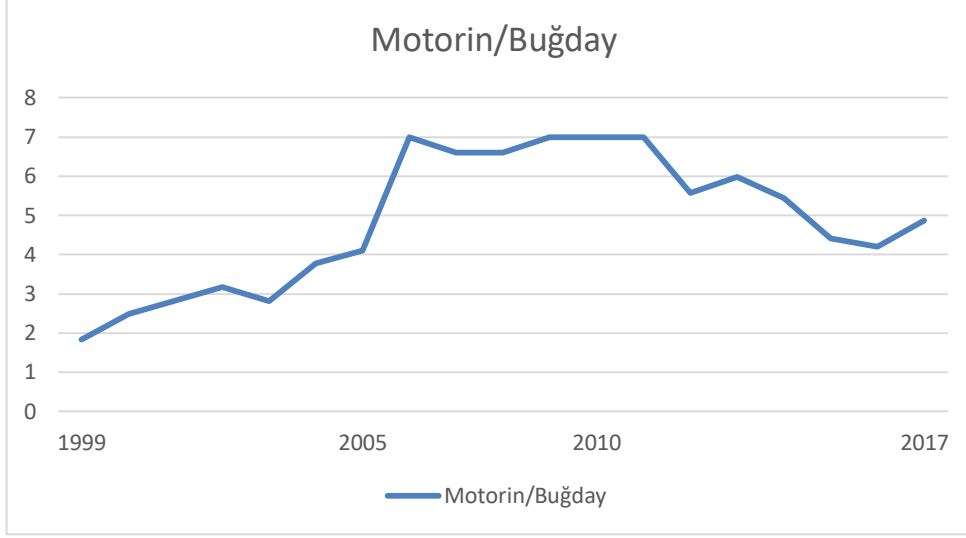
Bölgedeki üretime etkisi açısından diğer önemli öge ise nispi fiyatlar olmaktadır. Nispi fiyatlar çiftçilere etkisi üzerinden değerlendirildiğinde önemli bir belirleyici olmaktadır.

Çünkü çiftçiler elde ettikleri gelirin bir kısmını bir sonraki dönem ekimini yapacakların ürünlerin masrafları için kullanmakta, geri kalanının önemli bir kısmını ise tüketim harcamalarında kullanmaktadırlar. Bölgede yapılan tarımsal üretim daha çok geçimlik düzeyde olduğu için tasarruf oranı oldukça düşüktür. Çiftçinin üretimini yaptığı ürünün fiyatı diğer mal fiyatlarına görece daha düşük düzeyde kaldığında doğal olarak o ürünün sonraki dönemlerdeki üretimine etki edecektir.

Tarımsal fiyatlar ile önemli bir girdi olarak motorin fiyatlarının nispi olarak karşılaştırılması bu açıdan faydalı olacaktır. 2000 ile 2007 yılları arasında ayçiçeğinin nispi olarak değerinin düştüğü görünmektedir. 2000 yılında 1 kg ayçiçeği ile 1,5 litre motorin alınırken 2001 yılında bu durum 1 kg'a 1 litre olarak gerçekleşmiştir. 2004 yılına gelindiğinde aynı ürünün motorin karşısında önemli oranda değer kaybettiği gözlenmektedir. 1 litre motorin alabilmek için 3,4 kg ayçiçeği gerekmektedir. 2007 yılında ise kısmi bir iyileşme olduğu gözlenmekte olup, 1 litre motorin için 3,2 kg ayçiçeğinden vazgeçmek gerekmektedir.

Tarım sektöründe nispi fiyatlardaki bu gerileme sektörden çıkışları da hızlandırmıştır. Ayrıca tarım sektörüne yapılan yatırımları da olumsuz etkilemiştir.

Aynı durum buğday içinde geçerlidir. Buğdayın 1999 yılından 2017 yılına kadarki motorin karşısındaki nispi fiyat değişimi şekil 2'de gösterilmiştir.

Kaynak: Budakdoganca, 2018

Şekil 2: Nispi Fiyatlar (Motorin/Buğday)

Şekil 2'ye göre tarım sektöründe 1980'li yıllarda başlayıp 2000'li yıllarda ivme kazanan tarım sektörünün serbestleştirilmesi, yani serbest piyasa ekonomisine geçilmesi yönünde atılan adımlar nispi fiyatlar yönünden de tarım sektörüne zarar vermiştir.

Tarım sektörünün serbestleşmesi nispi fiyatları hem arz hem de talep yönünden etkilemiştir. Tarım ürünlerinin talep esnekliğinin düşük olması nedeniyle piyasadaki arz fazlası fiyatların düşmesine neden olmuştur. Bu durum da tarım ürünlerinin diğer mallara göre fiyatını geriletmiştir. Bir diğer etki ise arz yönünden ortaya çıkmıştır. Türkiye'de 2000 sonrasında uygulamaya konan tarım politikalarına çiftçilerin uyum sağlaması gecikmiş ve ürün arzında dengesizliklere neden olmuştur.

1999 yılında 1 litre motorin için 2 kg'dan daha az buğday vermek gerekirken 2005 yılında bu durum 7 kg'a çıkmış ve küresel krizin etkisinin hala hissedildiği 2010 yılına kadar devam etmiştir. 2010 yılı sonrasında buğday lehine gelişme kaydedilirken hala tarım sektöründe dönüşümün başladığı yıl olan 1999 yılının çok üzerindedir. 2017 yılında bir litre motorin alabilmek için yaklaşık olarak 5 kg buğdaydan vazgeçmek gerekmektedir.

TR21 Bölgesinde üretilen tarımsal ürünler içinde önemli bir paya sahip olan hayvansal ürünlerin fiyatları ise serbest piyasada belirlenmektedir.

Bölgede hayvancılık faaliyetleri ile uğraşan tarım işletmelerinin önemli bir kısmı büyükbaş hayvancılık faaliyetinde bulunmaktadır.

3.2. İstihdamdaki Değişim

Türkiye’de tarım sektöründe dış pazarlara karşı rekabetçiliğin azalması ve tarımsal politikadaki etkinlik sorunu nedeniyle tarımsal istihdamda da önemli dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Özellikle 1950’li yıllarda başlayan kırdan kente göç hareketi hızlanarak devam etmiş ve tarımsal istihdamda önemli çözümlere neden olmuştur.

Türkiye’de 1997 yılına kadar istihdamda birinci sektör olan tarım sektörü, bu yıldan sonra yerini hizmet sektörüne bırakmış ve tarımsal uğraş artık genç nüfusun değil belirli bir yaşa gelen orta sınıfın işi olarak algılanmaya başlamıştır. 1999 yılı sonrasında başlayan tarımsal dönüşümün de tarımsal istihdama etkisi güçlü olmuştur. Bu açıdan bakıldığında tarımsal istihdamın demografik dönüşümü ve tarımsal istihdamdaki ücret değişimi TR21 bölgesi açısından da oldukça önemlidir.

3.2.1. Tarımsal İstihdamın Demografik Dönüşümü

2001 krizi sonrası uygulanan makroekonomik politikaların TR21 Bölgesindeki tarımsal istihdamın demografik yapısının dönüşümüne de etkileri bulunmaktadır. Uygulanan politikalar tarım sektörünün nispi değerini diğer sektörler göre düşürmüş, bu durum da tarım sektöründeki özellikle genç nüfusun diğer sektörler geçişini hızlandırmıştır.

Tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün diğer sektörler açısından bakıldığında vasıfsız konumda olduğu için tarımdan kopan işgücü ya işsiz kalmış ya da diğer sektörlerde alt düzeyde vasıfsız işçi statüsünde çalışmak zorunda kalmıştır.

Aynı durum orta yaş grubundaki istihdamı da diğer sektörlerde iş bulma olanağının daha kısıtlı olması nedeniyle daha fazla etkilemiştir. Bu durum da bu kişilerin ya isteksiz olarak tarımsal faaliyette bulunmasına ya da köy kahvehanelerinde günlerini geçirip ailenin diğer fertlerinin üzerine yük olmalarına neden olmuştur.

Tarım sektörü açısından ele alınması önemli bir konu da ücretsiz aile işçiliğidir. TÜİK verilerine göre 2004 yılından 2017 yılına kadar ücretsiz aile

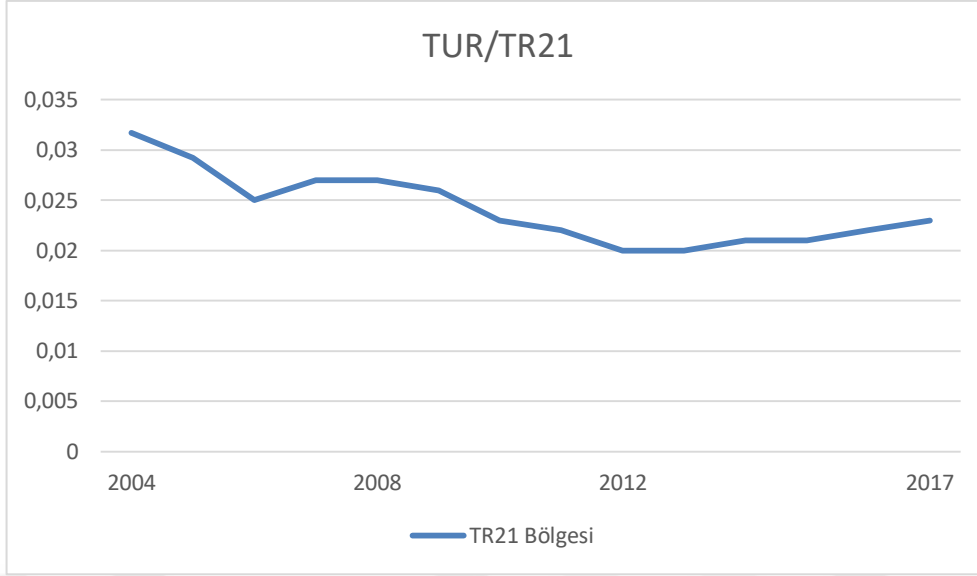
işçisinde hızlı bir azalma gözlenmektedir. Bu durum Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir. TR21 Bölgesinde ve Türkiye’deki ücretsiz aile işçisinin sayısı tablo 14’de verilmiştir.

Tablo 14: Ücretsiz Aile İşçisi (1000 Kişi)

Yıl	TR21 Bölgesi	Türkiye	TR21/TUR
2004	107	3367	0,0317
2005	83	2841	0,0292
2006	67	2678	0,025
2007	73	2628	0,027
2008	73	2684	0,027
2009	77	2869	0,026
2010	71	3083	0,023
2011	72	3303	0,022
2012	66	3268	0,020
2013	66	3217	0,020
2014	68	3155	0,021
2015	68	3150	0,021
2016	67	3053	0,022
2017	74	3134	0,023

Kaynak: TÜİK, 2018

Tablo 14 incelendiğinde TR21 Bölgesinde 2004 yılından 2017 yılına kadar ücretsiz aile işçisinde önemli sayıda azalma gözlenmektedir. Bu durumun birinci sonucu çiftçilerin üretimleri esnasında ücretsiz aile işçisi yerine ücretli işçi çalıştırmaya başladığı, bu durumun da maliyetleri arttırıcı etki yaptığını söyleyebiliriz. Bir diğer sonuç ise ücretsiz aile işçisinin azalması çiftçilerin bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısında azalmaya neden olacağını, doğal olarak bu durumun da çiftçiler üzerinde olumlu etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bölgedeki ücretsiz aile işçisinin 2004 yılından 2017 yılına kadarki durumu şekil 3’de gösterilmiştir.

Şekil 3: Ücretsiz Aile İşçisi Karşılaştırma

Şekil 3'e göre 2004 yılında TR21 Bölgesindeki ücretsiz aile işçisinin Türkiye'deki ücretsiz aile işçisinin binde 31'i düzeyindeyken uygulanan politikaların bölgeye etkisinin daha derin olması nedeniyle 2012 yılında binde 20'ye kadar düşmüş, 2017 yılında binde 23 seviyelerine gelmiştir.

3.2.2. Tarımsal İstihdamdaki Ücret Değişimi

Kriz sonrasında uygulanan ekonomi politikalarının tarım sektörüne etkisinin bir diğer boyutu da tarımsal istihdamdaki ücretlere olan etkisidir. Her ne kadar Türkiye tarımında aile işletmeciliği yaygın olsa da tarım sektöründe ücretli çalışanların sayısı azımsanmayacak düzeydedir. TR21 Bölgesi tarımsal istihdam yapısı açısından Türkiye ile benzer koşullar taşımaktadır. Bu benzerlik işçi ücretleri konusunda son yıllarda ayrılmaya doğru gitmektedir.

Tarımsal politikaların etkileri TR21 Bölgesinde tarım sektöründe çalışan işçilerin ücretlerine etkisi TÜİK'in yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre tarımsal ürün fiyatları ile karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır (Tablo 15).

TR21 Bölgesinde Edirne merkezi örneği bu konuda ele alınabilir. Bu merkezde işçi ücretleri 2002 yılında Türkiye ortalaması ile aynı düzeyde iken sonraki yıllarda erkek işçi ücretlerinin daha hızlı artarak Türkiye ortalamasından yüksek düzeyde sapma göstermiştir.

Bu durum da doğal olarak bölgedeki çiftçilerin işçi maliyetlerinin yükselmesine neden olmuştur. Bir diğer konu ise bölgede yoğun olarak üretimi yapılan buğday tarımındaki işçi ücretlerinin düzeyinin incelenmesi olmaktadır. Edirne’de 2002 yılında kadın işçinin ücreti 32,7 kg, erkek işçinin ücreti 31,3 kg buğday ile ödenirken, 2007 yılında sırasıyla 49,4 ve 80 kg olmuştur. 2017 yılına gelindiğinde ise bu oranlar sırasıyla 57,4 ve 89,3 kg olmuştur (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018).

Bu durum her ne kadar işçiler lehine bir durum olsa da verimlilikte önemli oranda artış olmadığı sürece çiftçilerin birim maliyetini yükselttiğinden çiftçi üretimden vazgeçmek ile karşı karşıya gelecektir.

Tablo 15: Mevsimlik Tarım İşçisi Günlük Ücretleri

Yıl	Kadın (Edirne)	Erkek (Edirne)	Ortalama Ücret (Türkiye)
2002	7,54	7,22	8
2003	10,52	11,45	11
2004	12,13	13,43	13
2005	15	19	15
2006	17	21	18
2007	21	34	22
2008	25	49	25
2009	26	44	27
2010	28	50	29
2011	32	50	33
2012	35	50	38
2013	37	51	42
2014	45	70	48
2015	48	76	52
2016	51	72	59
2017	54	84	62

Kaynak: TÜİK, 2018

3.3. Tarım İşletmelerinin Yapısındaki Değişim

Türkiye’de tarımsal işletmeler daha çok küçük ölçekli aile işletmesi şeklindedir. Bölgede de bu durum çok farklı olmamakla birlikte tarım işletmelerinin büyüklüğü Türkiye ortalamasının biraz üzerinde seyretmektedir.

1980 yılı sonrasında başlayan piyasalardaki dönüşüm süreci 1999 sonrasında hız kazanmış, 2001 krizi sonrasında ise tarım sektörü artık tam olarak serbest piyasaya bırakılmaya başlanmıştır.

Bu durum tarım sektörünün kendine has özellikleri nedeniyle sektörün aleyhine olmuştur. Sektörün serbest piyasaya bırakılmasıyla hem fiyatlar yönünden çiftçiler korunmasız duruma düşmüş hem de tarımsal desteklemelerde azalmalar nedeniyle çiftçilerin kar marjlarında önemli ölçüde azalmalar meydana gelmiştir.

1999 yılına kadar istihdamda en büyük paya sahip olan tarım sektöründe çözülme süreci hız kazanmış, çiftçiler ya barındırdıkları istihdamda azaltma yoluna gitmiş ya da tamamıyla tarımsal uğraşı bırakmak ile karşı karşıya kalmıştır.

Tarım sektöründeki bu dönüşüm tarımsal işletme yapılarını da doğrudan etkilemiştir. Piyasanın sert koşullarına ayak uydurmada zorluk yaşayanlar tarım arazilerinden ayrılmak zorunda kalmıştır. İlk dönemde çiftçi sayısındaki bu azalmanın tarımsal işletme büyüklüğüne olumlu etki edeceği anlaşılmaktadır. Fakat Türkiye’deki miras hukuku ve insanların toprağa bakış açısındaki dünyadan ayrılan durumu nedeniyle toprağın boş kalması pahasına elden çıkarmamışlar, hatta şehirde çalışıp köyde toprak sahibi olmaya çalışmışlardır.

Tarım sektörünün serbest piyasa koşullarına bırakılması süreci sektördeki işletme yapısına işletme büyüklüğü, girişimci sayısındaki değişim ve kullanılan krediler kanalından etki etmiştir.

3.3.1. İşletme Büyüklüğü ve Girişimci Sayısındaki Değişim

Tarımsal işletmeler ne kadar büyük olursa birim maliyeti de o denli düşük olacaktır. Türkiye’deki tarımsal işletmeler küçük ölçekli oldukları için birim maliyeti tarımsal üretimde ileri düzeyde olan ülkelerdeki ortalama maliyetin üzerinde seyretmesine neden olmaktadır.

Uygulanan ekonomi politikalarının bölgedeki işletme büyüklüklerine etkisinin ne yönde olduğuna veriler ışığında bakmak gerekmektedir. TR21 Bölgesindeki tarımsal alanların kullanımına baktığımızda ülkenin durumu ile farklılık gösterdiği göze çarpmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında

uygulanan politikaların bölgelere etkisinin farklı kanallardan ve farklı düzeylerde olduğunu görmekteyiz.

Tarımsal reformların daha kapsamlı ele alındığı 1999 yılı baz alındığında özellikle ekilen alanlarda önemli değişiklikler olduğunu görmekteyiz. 1995 yılındaki ekilen tarım alanına baktığımızda, Türkiye 18,2 milyon hektar, TR21 Bölgesi ise 0,97 milyon hektar, 2000 yılında ise sırasıyla 18 milyon ve 0,96 milyon olmuştur. 2007 yılına baktığımızda 16,9 milyon hektar ve 0,90 milyon hektar olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018). 2007 yılı sonrasında yaşanan küresel kriz ve kuraklığın ekilen tarım alanlarına etkisinin yüksek olacağından dolayı özellikle 1999 yılı ile 2007 yılı arasındaki değişimlere ağırlık verilmiştir.

Fakat değişimin günümüze olan yansımalarına da bakmak gerekmektedir. 2017 yılında bölgede ve Türkiye’de ekilen tarım alanlarına baktığımızda bu oranların bölge için pozitif yönde Türkiye için negatif yönde değiştiğini, 2017 yılında ekilen tarım alanlarının Türkiye’de 15,4 milyon hektar, bölgede ise 0,91 milyon hektar olmuştur (TÜİK, 2018).

Ekilen tarım alanlarındaki bu değişikliğin işletme büyüklüğü ve girişimci sayısındaki değişimle beraber bölgedeki durumu ne yönde etkilediği önemli olmaktadır.

2003 yılı verilerine göre bölgedeki işletme büyüklüklerine baktığımızda yaklaşık %66’sı 100 dekar altı işletmeler olup, bunlarında yaklaşık %29’u 51 ile 100 dekar arasındadır.

Uygulanan ekonomi politikaları ve şehirleşme oranındaki artış gibi diğer nedenlerden dolayı bu oranlarda azalmalar meydana gelirken, tarım sektöründen ayrılan girişimci sayısının etkisi ile işletme başına düşen tarım alanında önemli değişiklikler olmuştur.

3.3.2. Tarımda Makineleşme Durumu

Kriz sonrası uygulanan politikaların tarım sektörüne etkisi incelendiğinde önemli bir değişikliğin de tarım makineleri parkında olduğu göze çarpmaktadır.

TR21 Bölgesindeki makineleşme durumuna baktığımızda Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde olduğunu görmekteyiz. Fakat son yıllardaki

politika değişikliği bölgedeki tarım makineleri parkında önemli değişikliğe neden olmuştur. Özellikle Türkiye ile karşılaştırıldığında tarım makinelerinin toplam içindeki payı giderek azalmıştır.

Bölgede tarımsal faaliyet ile uğraşanların yaş ortalaması, kırdan kente göç hareketinin ve genç nüfusun tarım dışı meslekler üzerine eğitim almasının da etkisiyle artış hızı yükselme eğilimine girmiştir (Trakya Kalkınma Ajansı, 2013). Başka bir deyişle genç nüfus tarımsal faaliyetlere kayıtsız kalmaya, tarım sektörü dışına hareket etmeye başlamıştır.

Tarımsal faaliyet daha çok şehre göç etme durumu olmayan ya da yaş itibariyle başka bir iş yapamayanların uğraşısı haline gelmiştir. Bu durum da geleceğe yönelik yapılacak olan yatırımları etkilemiştir. Yani geleneksel yöntemlerle devam etmiş, ar-ge yatırımları, tarım makinelerinin teknolojiye uygun hale getirilmesi gibi yatırımlar önemsiz hale gelmiştir.

2000 ile 2017 yılları arasında Türkiye'deki ve bölgedeki tarımsal faaliyette en fazla kullanılan makinelerin sayıları tablo 16'da verilmektedir.

Tablo 16 incelendiğinde, TR21 Bölgesinin makineleşme oranında önemli azalma meydana geldiği anlaşılmaktadır. Gübre dağıtma makinesi sayılarına bakıldığında Türkiye'de 2017 yılında 2000 yılına göre yaklaşık %42 artış gözlenirken, aynı oran TR21 Bölgesinde %16'da kalmıştır. Özellikle büyük baş hayvancılık için önem arz eden sabit süt sağım makinesi sayılarına baktığımızda Türkiye'de aynı yıllar itibariyle yaklaşık olarak %100 artış gözlenirken TR21 Bölgesinde %16 gibi çok düşük bir artış gerçekleşmiştir. Tarımsal faaliyetin olmazsa olmazı olan traktör sayılarına baktığımızda da yine Türkiye'deki artışın bölgedeki artışa oranla çok yüksek olduğu göze çarpmaktadır.

Türkiye'de makineleşmede en iyi konumda olan bölgelerden biri olan TR21 Bölgesindeki bu değişimin en önemli nedeni tarımsal faaliyetten ayrılmanın yüksek düzeyde gerçekleşmesidir. Bunun yanı sıra 1999 yılında uygulamaya konan tarım reformundaki teşvik politikalarındaki değişiminde önemli etkisi olmuştur. 1999 öncesinde ürün bazlı destekleme ve çiftçinin katlanmış olduğu maliyete destek olarak uygulanan mazot, gübre gibi desteklerin yerine üretimden bağımsız olan doğrudan gelir desteğine

kademeli olarak geçilmesi böyle bir sonucun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

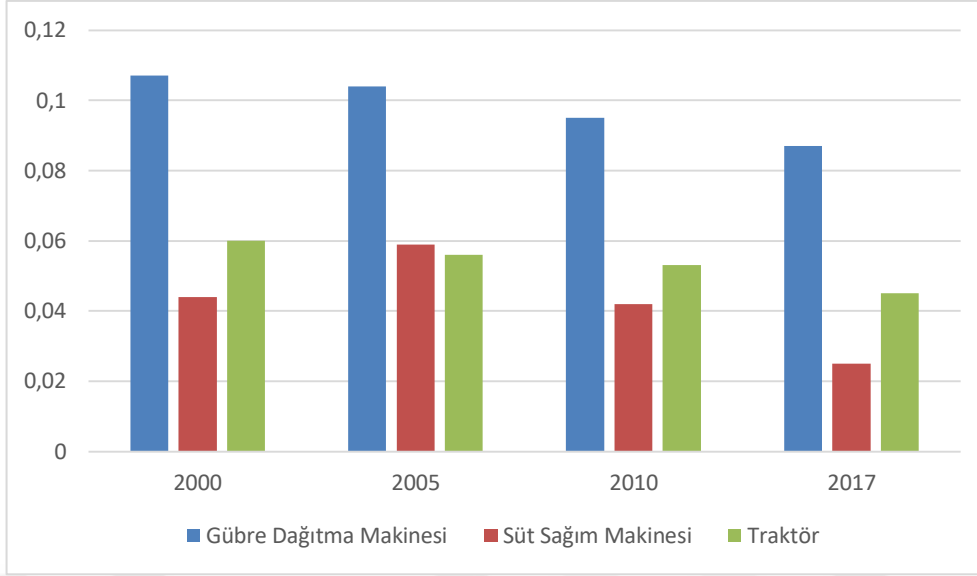
Tablo 16: Tarım Makineleri sayısı (2000-2017)

TR21 Bölgesi				Türkiye		
Yıl	Gübre Dağıtma Mak.	Sabit Süt Sağım Mak.	Traktör	Gübre Dağıtma Mak.	Sabit Süt Sağım Mak.	Traktör
2000	31870	273	56616	297294	6093	941835
2001	32009	371	57248	299033	7735	948416
2002	33137	340	56342	307294	5522	970083
2003	33497	338	57833	316377	5618	997620
2004	34047	331	57800	322280	5637	1009065
2005	34217	334	57875	328515	5571	1022365
2006	34579	342	57600	336411	5763	1037383
2007	34661	263	57543	341399	5749	1056128
2008	34815	266	57666	348438	6216	1070746
2009	35227	272	57790	357196	6714	1073538
2010	35367	308	58464	369063	7280	1096683
2011	35888	335	58885	374279	7959	1125001
2012	37953	346	59589	387668	7336	1178253
2013	37790	352	59383	392833	8182	1213560
2014	35782	304	58536	396536	9279	1243300
2015	36555	321	58576	403541	9744	1260358
2016	36754	322	59243	413119	10057	1273531
2017	37066	317	59503	424183	12226	1306736

Kaynak: TÜİK, 2018

Tablo 16’da yer alan veriler kullanılarak 2000, 2005, 2010 ve 2017 yıllarında TR21 Bölgesindeki gübre dağıtma makinesi, sabit süt sağım makinesi ve traktör sayılarının Türkiye içerisindeki payları gösterilmiştir (Şekil 4).

Şekil 4: TR21 Bölgesindeki Gübre Dağıtma Makinesi, Sabit Süt Sağım Makinesi ve Traktör Sayılarının Türkiye İçerisindeki Payları

3.3.2. Tarımsal Krediler

Tarım sektöründe yeni yatırımların yapılabilmesi, üretimde kullanılan tarımsal girdilerin temini ve tarımsal ürünlerin pazarlanması noktasında işletmeler finansmana ihtiyaç duymaktadırlar. Ayrıca bunun yanı sıra tarımsal üretimin genel olarak yılda bir defa tüketim harcamaları ve üretim için gerekli olan harcamaların yıl boyunca devam etmesi, tarımsal kredi kullanımını gerekli kılmaktadır. Türkiye'deki tarım işletmelerinin yapısı genel olarak küçük ölçekli olması ve bu sebeple sermaye yetersizliği yaşamaları nedeniyle tarımsal krediler önem arz etmektedir.

Türkiye'de çiftçiler tarımsal kredileri eş, dost, akraba, tefeci gibi örgütlenmemiş piyasalardan temin etmelerinin yanı sıra T.C. Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarım Satış Kooperatifleri, çeşitli bankalar gibi örgütlenmiş piyasalardan da talep etmektedirler. Türkiye'de örgütlenmemiş piyasalardan kredi talebi daha fazladır. Bunun nedeni ise kredi bulmada kolaylık ve formalitelerin az olmasıdır. Fakat bu kullanılan krediler genellikle kısa vadeli olmaktadır.

Türk tarım sektörünün tarımsal krediler açısından gelişimi incelendiğinde yıllar itibariyle örgütlenmiş piyasalardan kredi temininin toplam kullanılan krediler içinde payı artış göstermektedir. Tarım sektörünün Türkiye ekonomisi içinde üretimden aldığı pay gibi kredilerden de aldığı pay da

zaman içinde azalma göstermiştir. Türkiye’de tarım sektörünün mali yetersizliğini ortadan kaldırabilmek için 1930 yılında Ziraat Bankası yeniden yapılandırılmıştır. Tarım sektöründe kullanılan krediler içinde en önemli pay Ziraat Bankası’na aittir.

Ülke genelinde kullanılan tarımsal kredilere baktığımızda özellikle 2005 yılı sonrasında bankacılık sisteminden kullanılan kredilerde önemli artışlar gözlenmektedir. 2004-2010 yılları arasında Ziraat Bankasından kullanılan kredilerin toplamı 25,4 milyar TL’dir. Sanayi ve hizmetler kesiminin kullanmış olduğu kredilerle tarım sektörünün kullandığı krediler karşılaştırıldığında 1999-2010 arasında toplam krediler 23 kat artış gösterirken tarımsal krediler 4,72 kat artış göstermiştir (Canbaz, Camgöz, 2010: 670-672).

TR21 Bölgesi de Türkiye ile benzer özellikler taşımakla birlikte kredi kullanımı noktasında örgütlenmiş piyasalar daha ağır basmaktadır. Bölgede 2000 yılı sonrasında kullanılan tarımsal kredilere baktığımızda yine bu durumda Türkiye ile benzer özellikler taşıdığı fakat TR21 Bölgesindeki tarımsal kredi kullanımındaki artış hızının Türkiye ortalamasının altında kaldığı gözlenmektedir.

3.4. Tarımsal Dış Ticaret Boyutu

Tarım sektörü, hem üretmiş olduğu ürünlerin fazla olan kısmını dış dünyaya satarak hem de yurt içinde üretimi yapılmayan ya da doğa koşulları nedeniyle üretilmeyen ürünleri dış alemden tedarik ederek ülkenin dış ticaret hacminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tarımsal üretimin dış ticaret boyutu detaylı bir şekilde incelenmesi gereken konular arasındadır.

Türkiye özellikle 1980 sonrasında piyasaları serbestleştirmek amacıyla almış olduğu kararlar ile tarım sektörünü aşamalı olarak serbest piyasa koşullarına bırakmıştır. Önce tohum piyasasını daha sonra ise hayvansal gıdalar, tütün ve şeker piyasasının serbestleşmesi adına özelleştirmeler yapılmıştır. Tarım sektöründe alınan bu kararlar neticesinde ülke tarım ürünlerinde 2000 yılına kadar dış ticaret fazlası verirken, bu yıldan itibaren açık vermeye başlamış ve bu açık her geçen yıl daha da büyümektedir.

Türk tarım sektörünün yapısı incelendiğinde birim maliyetin düşürmekte zorlanılan bir durum olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle tarımsal ürün piyasasının hızlı bir şekilde serbestleştirilmesi Türk çiftçisini korumasız duruma düşürdüğünden dış dünya ile rekabet gücü azalmıştır.

TR21 Bölgesine baktığımızda ise Türkiye geneli ile benzer özellikler taşıdığı ve özellikle hububat ve yağlı tohumlar yönünden önemli yere sahip olan bölgenin de bu özelleştirmeler ve serbestleşme hareketinden önemli oranda etkilendiği görünmektedir.

Tablo 17: Isıc Rev-3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (1000 ABD Doları)

Yıl	İthalat (TR21)	İthalat (TR)	İhracat (TR21)	İhracat (TR)
2002	19698	1702642	2526	1754287
2003	28338	2535427	4743	2120690
2004	32986	2757392	8740	2541777
2005	68362	2801365	8113	3328814
2006	41052	2902369	12196	3480539
2007	83082	4640577	18500	3725213
2008	192219	6391914	44927	3936711
2009	60902	4593839	43941	4347483
2010	152738	6456707	34863	4934710
2011	267894	8895184	38775	5166596
2012	164076	7446641	32077	5188858
2013	219858	7718045	25084	5653323
2014	183620	8588523	23748	6029749
2015	112908	7176330	24104	5756596
2016	125639	7041368	25920	5397249
2017	188650	8986755	33583	5287137

Kaynak: TÜİK, 2018

TR21 Bölgesinin 2002-2017 yılları arasında yapmış olduğu ithalat ve ihracatı tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17'ye göre Türkiye'nin tarımsal ithalatı 2002 yılında 1,7 milyar dolar iken 2017 yılında 5,3 kat artışla 8,98 milyar dolar olmuştur. TR21 Bölgesinde ise bu oranlar sırasıyla 2002 yılında 19,6 milyon dolar iken 2017 yılında 9,5 kat artışla 188,6 milyon dolar civarına çıkmıştır. Bu verilere göre

bölgenin konumu, yetiştirilen ürünlerin kısıtlı olması nedeniyle ithalattaki artış Türkiye ithalatındaki artıştan çok daha fazla düzeyde olmuştur.

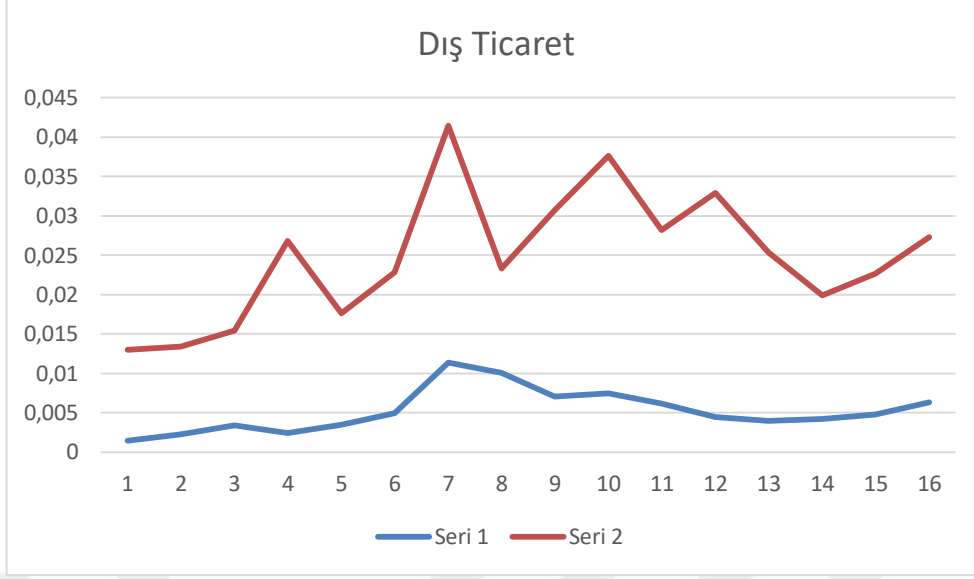
Aynı şekilde Türkiye'nin ve bölgenin ihracatını karşıladığımızda olumlu bir tablo ortaya çıkmaktadır. 2002 yılında Türkiye tarımsal ihracatı 1,75 milyar dolar iken, 2017 yılında 3 kat artış ile 5,28 milyar dolar seviyelerine çıkmıştır. Bölgenin ihracatı ise 2002 yılında 2,5 milyon dolar iken 2017 yılında 13 kat artarak 33,5 milyon dolar civarına yükselmiştir. Bu verilerden çıkarılacak en önemli sonuç, Türkiye 2002 yılında tarımsal ürünlerde dış ticaret fazlası verirken yıllar itibari ile ihracat ithalata göre daha az artarak dış ticaret açığı vermeye başlamıştır.

TR21 Bölgesinin dış ticareti incelendiğinde ise 2002 sonrasındaki dış ticaretin durumu Türkiye ile benzer özellik sergilememekte, hem Türkiye'deki artış oranında çok daha yüksek oranda artış gerçekleşmiş hem de bölgenin ihracatının ithalatı karşılama oranında ciddi bir şekilde iyileşme olduğu göze çarpmaktadır. Bölge ile ilgili bir diğer özellik ise 2002 yılında ve öncesinde de tarımsal olarak dış ticaret açığı vermesi olmaktadır.

Bölgenin dış ticaretinin ülke dış ticareti içindeki payı açısından ise 2002 yılında ülke dış ticaretinde yaklaşık olarak binde altılık paya sahipken, 2017 yılında bu oran yaklaşık olarak binde on altı ya yükselmiştir (TÜİK, 2018).

Şekil 5'e göre öncelikle bölgenin dış ticaretindeki artış oranının Türkiye'nin dış ticaretindeki artış oranından oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Bunun yanında bölgenin yapmış olduğu ithalat Türkiye'nin yapmış olduğu ithalat ile karşılaştırıldığında yıllara göre inişli çıkışlı bir seyir izlediği buna karşın bölgenin yapmış olduğu ihracat ile Türkiye'nin yapmış olduğu ihracat arasında daha düzenli bir şekilde artışın gerçekleştiğini görmekteyiz (Şekil 5).

Şekil 5: TR21 Bölgesi ile Türkiye Dış Ticareti Karşılaştırma

2001 krizi sonrası uygulanan ekonomi politikalarının bölgenin tarımsal dış ticaretine genel olarak olumlu yönde etki ettiğini söyleyebiliriz. Bu durumun ortaya çıkmasında uygulanan politikaların yanı sıra bölgenin jeopolitik konumu ve bölgede yetiştirilen ürünlerin de önemli etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

3.5. Kamu Harcamalarının Değişimi

Tarım sektörü, gerek verimlilik yönünden diğer sektörlerle göre geride olması, gerekse üretim sürecinde doğaya bağlılığın fazla olması nedeniyle devlet tarafından her dönemde desteklenmiştir. 1980 sonrasındaki ekonomi politikalarında liberalleşme süreci tarım sektörünü de doğrudan etkilemiştir. Öncelikle kamu işletmelerinin tarım sektörü içerisindeki varlığı ve kamu yatırımları azalmaya başlanmış, devletin kontrolünde bulunan tarıma dayalı sanayi başta olmak üzere özelleştirmeler başlamıştır. Bu durum 1999 yılında Dünya Bankası ve IMF direktifleri doğrultusunda hız kazanmış, özelleştirmelerin yanı sıra çiftçiye sağlanan desteklerde de önemli oranda azalmalar meydana gelmiştir.

2001 krizi sonrasında uygulamaya konan ekonomi politikaları gereği tarım sektörüne sağlanan destek ve kredilerin toplam kamu harcamalarındaki payında da önemli oranda azalma meydana gelmiştir.

TR21 Bölgesinde de devletin tarım sektöründe üstlendiği rolde önemli değişiklikler yaşanmış, tarım sektörü serbest piyasa sürecine bırakılmıştır. Bu durum da devletin tarım sektöründe yapmış olduğu harcamalarda azalmalara neden olmuştur. Devletin tarım sektöründe yapmış olduğu harcamaları tarımsal desteklemeler ve sektörde yapılan kamu yatırımları olarak iki grup altında incelenebilir.

3.5.1. Tarımsal Desteklemeler

Türkiye'deki tarım sektörünün yapısı incelendiğinde sektördeki işletmelerinin yapısının çok zayıf olması, üretim yöntemlerinin çeşitlendirilmesinde yaşanan sorunlar nedeniyle verimliliğinin düşük olması ve bilinçsiz bir üretimin yapılması devlet desteğinin güçlü bir şekilde devam etmesini gerekli kılmaktadır.

1980 sonrası Türkiye'de yaşanan serbestleşme hareketi sonrasında tarım sektörü de bu serbestleşmeden payını almıştır. İlk olarak tarım sektöründe desteklenen ürün sayısı azaltılmış daha sonra yapılan desteklemelerde zaman içerisinde azalma göstermiştir. 1999 yılında Dünya Bankası ile yapılan anlaşma gereği 2002 yılında doğrudan gelir desteği sistemine geçilerek desteklemelerin üretim ile bağı koparılmıştır.

Tarımsal desteklemelerin çiftçilerin maliyetine katkı şeklinde değil de doğrudan gelire üretimden bağımsız olarak katkı şeklinde olması üreticilerin ekmesek de destekleme alabiliyoruz anlayışına doğru kaymasına neden olmuştur. Bu durumun da hem ekilen tarım arazilerinin azalmasına hem de üreticilerin üretimlerini arttırma yollarını aramamalarına neden olmuştur. Diğer yandan doğrudan gelire yapılan destek bile istenilen seviyenin çok altında kalmıştır.

3.5.2. Tarımsal Kamu Yatırımları

Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda ülkenin kalkınması için tarım sektörüne ağırlık verilmiş ve bu kapsamda önemli tarımsal yatırımlar yapmıştır. Yapılan bu kamu yatırımları dönemin ihtiyaçlarına uygun olarak 1980'li yıllara kadar devam etmiştir. 1980 yılında başlayan serbestleşme hareketi ile kamunun piyasadaki rolünün azaltılması yönünde adımlar

atılmaya başlamıştır. Öncelikle devlet bütçesine yük olan tarımsal kamu işletmelerinin özelleştirilme kapsamına alınması hedeflenmiştir.

1999 yılı sonrasında Dünya Bankası ve IMF ile yapılan anlaşmalar gereği devlet, tarım sektöründeki varlığını özel sektöre aşamalı olarak devretmeye başlamıştır. Bu nedenle özellikle 2001 krizi sonrasında devletin tarım sektörüne doğrudan yatırımı olmamıştır (Oral, 2013).

Bu kapsamda devletin çiftçilerin kalkınmasını desteklemek amacıyla yapmış olduğu tarımsal kamu yatırımları bölge içinde çok kısmi düzeyde kalmıştır. Yapılan bu yatırımlar il ve ilçe binalarının yenilenmesi ve benzeri üretim ile doğrudan ilişkisi olmayan alanlarda olmuştur.

Devletin tarım sektöründen çekilme sürecine girmesi korumasız olan köylüleri tedirgin etmiş, kırdan kente göç hareketi hızlanmıştır. Hali hazırda köyde yaşamını sürdüren çiftçiler ise gelecek beklentisi olmadan geleneksel düşünce yapısı ile tarımsal faaliyetlerine devam etmektedir. Bu durum çiftçilerimizin tarım sektörüne yaptığı yatırımı da doğrudan etkilemektedir. Yukarıda tarımsal alet ve makineler bölümünde ele aldığımız gibi TR21 Bölgesindeki tarım makineleri parkının yaşlanmasına ve ülkedeki gelişmelerin gerisinde kalmasına neden olmuştur.

3.6 Tarımsal Örgütlenme Boyutu

Tarım sektörünü diğer sektörlerden ayıran bir diğer özelliği de örgütlenme yönünden karşımıza çıkmaktadır. Özellikle tarım ürünlerinin pazarlanmasındaki güçlü örgütlenme ile daha kolay aşılabilmektedir. Ayrıca maliyet yönünden de hem tohum gibi girdilerde olsun hem de pazarlamada olsun maliyeti minimum seviyede tutmak için örgütlenme tarım sektörü için önem arz etmektedir.

2001 krizi sonrasında uygulamaya konan ekonomi politikaları da tarımsal örgütlenme açısından diğer bölgeleri etkilediği gibi TR21 Bölgesini de etkilemektedir.

Uygulanan politikalar sonrasında tarım sektöründe dönüşüm çok hızlı olmuştur. Destekleme sisteminde doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi ile tarım kredi kooperatifleri kanalı ile üreticilerin maliyetine katkı şeklinde olan desteklemelerin toplam içindeki payında önemli oranda azalmalar

olmuştur. Bu durum tarım üreticilerinin devlet eliyle yapılan tarımsal örgütlenmeye olan duyarlılığını azaltmıştır.

Ayrıca bölgedeki ürün çeşitliliğinin kısıtlı olması nedeniyle çiftçiler yeni ürün arayışına girmiş ve bu alanlarda özellikle pazarlama kısmında örgütlenme problemleri ortaya çıkmıştır. Son yıllarda bu sorunun çözümü için yeni birliklerin kurulmasının gerçekleşmeye başladığı gözlenmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türk tarım sektörü cumhuriyetten günümüze önemli değişimler yaşamıştır. 1950'li yıllara kadar tarım sektöründe makineleşme durumu zayıf olduğu için daha ilkel bir tarım yapılmaktaydı. Bu yıldan itibaren Marshall yardımlarının da etkisiyle tarım sektöründe hızlı bir makineleşme yaşanmıştır. Bu durum bir taraftan verimliliği arttırırken diğer taraftan tarım sektörünün insan gücüne olan bağlılığını azaltmıştır.

1950'li yıllardan sonra Türk tarımında makineleşme durumu hız kazanmış, tarımda ekilebilir alanlarda önemli oranlarda artışlar olmuştur. Bunun yanı sıra 1960'lı yıllardan sonra gübre ve ilaç kullanımının yaygınlaşmasının yanı sıra verimliliği arttırmaya yönelik çalışmaların hız kazanmasıyla birlikte üretimde önemli verim artışları yaşanmıştır.

Türk tarım sektörü 1980 yılına kadar devletin koruması altında olmuştur. 24 Ocak 1980 yılında alınan kararlar sonrasında devlet tarım sektöründen çekilmeye başlamış, tarım sektöründe serbestleşme başlamıştır. Oysaki tarım sektörü kendine has özellikleri nedeniyle her zaman koruma altında tutulması gereken bir sektördür.

24 Ocak 1980 kararları ile birlikte ekonomide serbestleşme hareketi başlamış, daha önce uygulanan makroekonomi politikalarında önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu politika değişiklikleri uygulanan tarım politikalarını da önemli oranda etkilemiştir.

Özellikle 1989 yılında başlayan finansal serbestleşme ile ekonomideki istikrarsızlık durumunu daha sık yaşanmaya başlamış, bu nedenle de makroekonomik politikalarda sürekli değişimler yaşanmıştır. Bu politika değişikliklerinin de tarım sektörüne önemli etkileri olmuştur.

2000 Kasım ve 2001 Şubat aylarında yaşanan ağır finansal kriz sonrasında Türkiye, ekonominin bulunduğu zor durumu atlatabilmek için IMF ile 18. stand-by anlaşmasını imzalamış ve anlaşma gereği makroekonomi politikalarında önemli değişikliklere gidilmiştir. 2001 sonrası uygulanan bu politikaların tarım sektörüne önemli etkileri olmuştur.

Tarım sektöründeki serbestleşme hareketlerinin başlaması ile sektörün diğer piyasalar ile ilişkilerinde önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu durum

diğer piyasalarda yaşanan ekonomik krizlerin tarım sektöründe de derinden hissedilmesine neden olmuştur.

Kriz sonrasında uygulamaya konan makroekonomik politikalarında tarım sektörüne doğrudan ve dolaylı olarak önemli etkileri olmuştur.

Genel olarak baktığımızda 2001 krizi ve uygulanan politikalar tarım sektörünü iki önemli kanaldan etkilemiştir. Kriz sonrasında uygulanan makroekonomik politikalarda hem krizin etkisi hem de Uruguay turu sonrasında anlaşmaya varılan tarım reformunun etkisi olmuştur. 2001 krizi sonrasında hem krizin etkisi hem de uygulanan politikalar gereği tarım sektöründe yaşanan dönüşümün etkisiyle Türk tarımında arz talep dengesizliği yaşanmaya başlamış, ithalata bağımlılık artmıştır.

Uygulanan politikalar öncesinde bir taraftan sektördeki istihdamı kademeli olarak azaltırken diğer taraftan birim başına üretimin artırılması planlanmaktaydı. Uygulanan politikalar sonrasında tarım arazilerinde yaklaşık %4 civarında azalma olsa da üretimde ciddi bir düşüş yaşanmamıştır. Fakat tarımsal üretimdeki bu durum beklentileri karşılayacak düzeyde olmamıştır. Özellikle hububat üretiminde kendi kendine yeten bir ülke iken nüfus artışı oranında bir üretim artışı olmaması nedeniyle birçok üründe ithal etme yoluna gidilmiştir.

2001 krizi sonrası uygulanan makroekonomi politikaları ile bir taraftan tarım sektörünün ekonomi içindeki payını azaltmaya yönelik olurken diğer taraftan sektördeki istihdamında kademeli olarak diğer sektörlerle transferi amaçlanmaktaydı. Fakat tarım sektöründeki dönüşümün çok hızlı olması bir taraftan sektördeki gizli işsizleri azaltırken diğer taraftan gerçek çiftçilerinde tarımsal uğraşı bırakıp kente göç etmesine neden olmuştur. Ayrıca tarım sektöründeki yaş ortalaması genç nüfusun tarımsal üretimden vazgeçmesi nedeniyle yükselmiştir.

Türkiye’de uygulanan makroekonomik politikaların bir kısmı dış ticaret kanalıyla ortaya çıkmaktadır. Özellikle üreticilerin dış dünya ile rekabetçilik olanakları azalmıştır. Bu durum tarımsal ithalatın genişlemesine neden olarak bu sektörde dış açığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye’deki tarımsal yapının mevcut sorunları nedeniyle maliyeti minimum seviyede tutarak birim maliyeti düşürme durumu pek mümkün olmamaktadır. Bu

durum yerli üreticinin uluslararası rekabette geriye düşmesine neden olmuştur. Bu nedenle verimliliği arttırıcı yönde yatırımlar teşvik edilmelidir.

Makroekonomik politikaların bir diğer etkisi de fiyat kanalıyla ortaya çıkmaktadır. Tarımsal ürün fiyatları diğer ürün fiyatlarına göre daha az artış göstermiş ve bu durum tarımsal ürünlerin nispi değerini düşürmüştür. Tarım sektörü diğer sektörlere göre daha hassas bir sektördür. Tarımsal ürünlerin talep esnekliğinin düşük olması nedeniyle ekonomideki küçük bir dalgalanma tarım sektörünü diğer sektörlere nispeten daha fazla etkilemektedir.

Diğer yandan 2000’li yıllarda hız kazanan tarım sektöründeki dönüşüm süreci o yıllarda ülke ekonomisinin yaşamış olduğu krizler nedeniyle yapısal özelliklerden yoksun kalmıştır. Ayrıca tarım sektöründeki dönüşüm çok hızlı olduğu için üreticilerin uyum sağlayabilmesi zorlaşmış ve gecikmeler ortaya çıkmıştır.

Devletin tarım sektöründe üretici şeklinde bir rol oynaması günümüz politikalarına pek uymamaktadır. Bu nedenle tarım sektörüne kamu desteğinin farklı kanallar ile yapılması gerekmektedir. Türk tarımının liberal dünya ile uyumunun sağlanabilmesi için devlet tarafından yapılması gereken üretimde verimliliği arttırıcı yönde desteklemeler öne çıkmalıdır. 2001 yılı sonrasında uygulamaya koyduğu doğrudan gelir desteği sistemi 2007 yılı sonrasında kaldırılmış, yerine konan sistem ise Türk çiftçisine özellikle maliyet konusunda destek olmaktan uzaktır. 2009 yılında ilk defa uygulamaya konan havza bazlı destekleme sisteminin daha da geliştirilerek, ürünler hangi havzada verimli ise o havzalar için güçlü bir şekilde desteklenmesine geçilmelidir.

Diğer yandan tarım sektöründe arz esnekliğinin düşük olması nedeniyle piyasada oluşabilecek herhangi bir dalgalanmada diğer sektörlere göre daha fazla etkilenmektedir. Bu nedenle tarım sektöründe planlamanın önemi artmaktadır. AB Ortak Tarım Politikaları çerçevesinde uygulamaya konan politikalara Türk çiftçisinde uyum sorunu yaşamaktadır. Bu nedenle ortak tarım politikalarının Türk tarım sektörünün genel yapısına uygun bir şekilde tekrardan revize edilmesi gerekmektedir.

İşgücü piyasası açısından bakıldığında 2001 krizi sonrasında uygulanan politikalar tarım sektöründe ücretsiz aile işçisinin azalmasına neden olmuştur.

Bu durumda tarım sektöründe işçi maliyetlerinin artması anlamına gelmektedir. Bir taraftan çiftçilerin bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısının azalması ile olumlu etki yaparken, diğer taraftan işçi maliyetlerinin artışı ile gelirlerinin düşmesine neden olmuştur.

Kriz sonrası uygulanan politikalar ve tarım sektöründeki dönüşüm sürecinin en önemli etkilerinden biri de tarımsal yatırımlar üzerine olmuştur. Tarım sektöründe devlet tarafından yapılan yatırımlar kamu idare binalarının yenilenmesi vb. yatırımların ötesine geçmemiştir. Türk çiftçisinin yapmış olduğu yatırımlar ise daha çok yüzeysel şekilde olmuş, verimliliği arttırmaya yönelik yatırımlar kısmi düzeyde kalmıştır. Tarım sektöründen elde edilen gelirin tekrar tarım sektörüne yatırım olarak dönmesinde sorunlar yaşanmaya başlamıştır.

TR21 Bölgesi özelinde de etkinin ne düzeyde olduğunu ortaya koymaya çalışmak gerekmektedir.

Politikaların TR21 Bölgesindeki üretime etkisi daha çok üretilen ürünlerde değişikliğe gidilmesi yönünden olmuştur. Bölgede kriz öncesine göre buğday ve ayçiçeğinde azalma gözlenirken mısır ve çeltik üretiminde artış gözlenmektedir. Ayrıca bölgenin genel tarımsal üretiminin Türkiye'nin tarımsal üretiminden aldığı payda azalmıştır.

Kriz sonrası uygulanan ekonomi politikalarının bölgeler bazında etkisine baktığımızda toplam tarımsal üretime etkisi olarak TR21 Bölgesinde Türkiye ile paralel bir etki söz konusu iken, TR22 Bölgesinde bu etki çok daha yüksek olmuştur.

2001 krizi sonrası uygulamaya konan ekonomi politikaları bölgenin ürün çeşitliliğinin az olması nedeniyle daha çok ekim alanlarını etkilemiştir. Çiftçiler ekim yapma ile yapmama arasında seçim yapma ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle öncelikle bölgedeki üretimin azalmasının önüne geçebilmek için kamunun çiftçilerin her zaman yanında olduğunu hissettirmesi gerekmektedir.

Ayrıca ekimden vazgeçen üreticiler topraklarını elden çıkarmaya başlamış ve bu satışlarda daha çok bölge dışından kişi ya da kurumlara olmuştur. Bölge dışına satışı yapılan tarım arazileri ya boş kalmış, ya da kiralama usulü ile ekimi yapılmıştır. Kiralama usulü yapılan üretimde

tarımsal yatırımlar kısmi düzeyde kaldığı için tarımsal üretim ciddi oranda etkilenmiştir.

Bölgedeki tarım arazisi satışlarının bir kısmı işletme büyüklüklerine olumlu etki etse de daha çok şehirde başka işle meşgul olan insanların gayrimenkul yatırımı kapsamında olmaktadır. Bu durum da tarımsal arazilerde yabancılaşmayı arttırmakta ve kendi arazisinde ekim yapan çiftçilerin toplam içindeki payının azalmasına neden olmaktadır.

Bölgedeki bu durumu tersine döndürmek için çiftçilerin tarım arazisi alımlarında kredi olanaklarının genişletilmesi işletme büyüklüklerine olumlu etki edecektir.

TR21 Bölgesindeki tarım sektöründeki bir diğer durum ise bölgede ekimi yapılan ürün çeşitliliğinin kısıtlı olması ve yerli ürünlerin ticari üretiminin yapılamamasıdır. Tohum ve arazilerin ıslahı için bölgede ıslah merkezlerinin açılması sektördeki ürün çeşitliliğine olumlu etki yapacaktır.

Uygulanan politikaların bölgenin istihdamına etkisini incelediğimizde genel olarak tarımsal istihdamın Türkiye geneline ve diğer bölgelere göre hızlı bir şekilde azaltarak olumlu etki yapmış olsa da diğer taraftan tarım sektöründen çıkan iş gücünün diğer sektörlere geçişlerinde sorunlar yaşanmıştır. Bu nedenle bir taraftan tarımsal istihdamı azaltıcı politikalar uygularken, diğer taraftan tarım sektöründen çıkan işgücünün diğer sektörlerle uyumunun sağlanabilmesi için Halk Eğitim ve İş-Kur kurslarının yanı sıra doğrudan bu istihdama yönelik eğitim merkezlerinin açılması kalifiyeli işgücüne dönüşümü hızlandıracaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2003). "Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler" *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, ss. 101-116.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2009). "Türkiye'de Ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 17, 1-19.
- Acar, M. Ve Bulut, E. (2010). "AB Ortak Tarım Politikası Reformları Işığında Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 23, S. 1, ss. 1-24.
- Afşar, B. (2010), 2001 "Krizinden Sonra Türkiye'de İzlenen Makro Ekonomik Politikalar ve Bu Politikaların Dış Ticarete Etkisi (Konya İli Örneği)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Akbar, M., & Jamil, F. (2012). Monetary and fiscal policies' effect on agricultural growth: GMM estimation and simulation analysis. *Economic Modelling*, C. 29, S. 5, 1909-1920.
- Akbar, M., & Jabbar, A. (2017). Impact of macroeconomic policies on national food security in Pakistan: simulation analyses under a simultaneous equations framework. *Agricultural Economics*, C. 63, S. 10, 471-488.
- Aktaş, E. ve Tuncer, İ. (2010). "Türkiye'de Yapısal Dönüşümün Tarım Sektörü Üzerine Etkileri", *Mali Ufuklar Dergisi*, S. 2, ss. 79-91.
- Alagh, M. (2011). Agricultural economy of India and macro-economic effects: Some empirical results and a research agenda based on the literature. Indian Institute of Management.
- Alagh, M. (2011). Macro-economic Policy Outcomes and Agriculture Relation Between Fiscal Deficits and Investment in Agriculture. Indian Institute of Management.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, (2019). "AB ile Türkiye Arasındaki Ticareti Desteklemek"
<https://www.avrupa.info.tr/tr/gumruk-birligi-ab-ile-turkiye-arasindaki-ticareti-desteklemek-52>, (Erişim Tarihi: 19.08.2019).
- Ay, A. A. ve Yapar, S. (2005). "Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 13, ss. 57-80.

- Aytekin, B. (2018), “*Türkiye Ekonomisinin Sektörel Dönüşümü*”, Orion Kitabevi, Ankara.
- Babacan, A. (2000). “*Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi*”, Ankara: DPT İktisadi Sektörler Ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Balihuta, A. M., & Sen, K. (2001). Macroeconomic policies and rural livelihood diversification: An Ugandan case-study. *Livelihoods and Diversification Directions Explored by Research*.
- BBC, (2018). “Türkiye’deki Ekonomik Krizler: 1994, 2001 ve 2007’de neler Yaşandı”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-45226072> (Erişim Tarihi: 16.12.2018).
- Berberoğlu, B. (2009), “2001 Ekonomik Krizinin Türkiye Sanayi Sektörü Üzerindeki Net Kriz Etkisinin Analizi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, ss. 31-52.
- Budak Doğanca Köyü, (2012). “*Son 40 Yılın Buğday ve Mazot Fiyatları*” http://www.budakdoganca.com/news_details.asp?id=1859 (Erişim Tarihi: 24.02.2019).
- Canbaz, M. ve Camgöz, M. (2010), “Trakya Bölgesi’nde Tarım Sektörünün Finansmanında Kullanılan Banka Kredilerinin Gelişimi: 2000-2010 Dönemi Karşılaştırılmalı Bir Analiz”, *Bildiriler Kitabı-II*, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, ss. 668-678.
- Çınar, H. (2016). “*Ülkemizde Hizmet Sektörü*”, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/ulkemizde-hizmet-sektoru/28045> (Erişim Tarihi: 11.11.2018).
- Dinler, Z. (2008). “*Tarım Ekonomisi*”, Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.
- Doğan, Z., Arslan, S. ve Berkman, A.N. (2015). “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 1, ss. 29-41.
- Dlamini, N. S., Tijani, A. A., & Masuku, M. B. The Impact Of Macroeconomic Policies On Agriculture In Swaziland: An Empirical Analysis (1980-2012).
- Edirne Doğanca Köyü. (2012). “Türkiye Buğday ve Mazot Fiyatları Raporu” http://www.budakdoganca.com/news_details.asp?id=1859 (Erişim: 26.08.2019).

- Egri, T. (2014). 2000 “Sonrası Türk Tarım Politikalarında Dönüşüm ve Çiftçi Algısı: Kırklareli Örneği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1, ss. 89-104.
- Eştürk, Ö. ve Albayrak, N. (2018). “Tarım Ürünleri-Gıda Fiyat Artışları ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *UIİİD-IJEAS*, C. 18, S.147, ss. 1307-9832.
- Glassburner, B. (1985). Macroeconomics and the agricultural sector. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, C. 21, S. 2, 51-73.
- Günaydın, G. (2006). “Türkiye Tarım Sektörü”, *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, S. 76, ss. 12-27.
- Güngör, B. (2007). “Trakya’da Tarımsal Yapı, Üretim ve Başlıca Ürünlerde Verimlilik Analizi”, Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Güngör, G. Konyalı, S. Ve Turan, D.Ç. (2015). “Trakya’da Tarla Ürünlerini (Buğday, Ayçiçeği, Kanola, Çeltik) Üreten İşletmelerin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Başlıca Gelişmişlik Analizi”, *Namık Kemal Üniversitesi Tekirdağ*.
- Güneş, E. Gün, S. Gülçubuk, B. Olhan, B. (2004). “Türkiye’de Şeker Politikalarının Şekerpancarı Üretimine Etkileri: Ankara İli Polatlı İlçesi Araştırması”, *Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi*, ss, 61-66.
- Güneş, E. ve Gülçubuk, B. (2002). “Küreselleşme Politikalarının Şeker ve Tütünün Geleceği Üzerine Etkileri”, *Türkiye V. Tarım Ekonomisi Kongresi*, ss. 34-41.
- Hatunoğlu, E. E. Ve Eldeniz, F. (2012). “2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları”, *Sayıştay Dergisi*, S. 86, ss. 1-28.
- Hepaktan, C. E. (2008), “Türkiye’nin Dönüşüm Sürecinde Dış Ticaret Politikaları”, *2. Ulusal İktisat Kongresi*, İzmir.
- Jaroensathapornkul, J., & Tongpan, S. (2007). Impacts of Government Spending on Thailand's Agricultural Sector (Doctoral dissertation, Kasetsart University).
- Jaroensathapornkul, J. (2006). Fiscal and Monetary Policy Mixes Linkage to Thailand’s Agriculture. *Thammasat Economic Journal*, C. 5, S. 5, 34-54.
- IMF (2000), “Emerging Market Financing, Quarterly Report on Development and Prospects”, 2000.II, Washington, D.C. : International Monetary Fund.

- İnan, İ.H. (2012). “*Trakya Bölgesinde Tarım ve Hayvancılığın Durumu*”, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara.
- İnce, G. (2010). “Tarımdan Sanayiye Geçiş Sürecinde Trakya Alt Bölgesinde Göç: Çerkezköy Örneği”, Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Tez No. 283202).
- İktisat Sözlüğü, (2018). “*Nispi Fiyatlar*”,
<https://www.iktisatsozlugu.com/nedir-1424>
N%C4%B0SB%C4%B0%20F%C4%B0YAT#.XLdsnOgzbiU (Erişim Tarihi: 17.04.2019).
- Kadir, S. U. S. A., & Tunggal, N. Z. (2015). The impact of macroeconomic variables toward agricultural productivity in Malaysia.
- Kandemir, O. (2011). “Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 1, ss. 103-113.
- Karaaslan, A. (2015). “Arz Yönlü İktisat Laffer Eğrisi Ve İktisadi İstikrar Açısından Vergileme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2. 47-70.
- Kazgan, G. (2013), *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kol, E. N. Ve Karaçor, Z. (2012). “2001 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve İstihdam Üzerine Etkileri”, *Maliye Dergisi*, S. 162, ss. 379-395.
- Mallick, S. (2009). *Macroeconomic Policy and Poverty Reduction in India*. Indian Institute of Management Bangalore, IGIDR Proceedings/Project Report Series, C.62, S. 15.
- Muroyiwa, B., Sitima, I., Sibanda, K., & Mushunje, A. (2014). Monetary policy actions and Agricultural sector outcomes: Empirical Evidence from South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, C. 5, S. 1, 613.
- Nart, E. (2010). “Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Etkileri: Panel Veri Analizi”, *Journal of Yasar Universty*, C. 17, S. 5, ss. 2874-2885.
- Nepal, S. (2015). *Importance of financing for Nepalese agriculture and economic development* (Master's thesis, The University of Bergen).
- Niles ve öte. (1998), “*Macroeconomic Policy Impacts on Exchange Rates and Trade*”, The Texas A/M University System.

- Okoh, A. S. (2015). Impact of fiscal policy on the growth of agricultural sector in Nigeria, 1981-2013. *European Journal of Educational and Development Psychology*, C. 3, S. 4, 1-17.
- Olasunkanmi, O. I. (2013). Fiscal policy and sectoral output in Nigeria: a multivariate cointegration approach. *J Econ*.
- Omojimate, B. U. (2012). Institutions, Macroeconomic Policy and the growth of the Agricultural Sector in Nigeria. *Global Journal of Human-Social Science Research*, C. 12, S. 1.
- Oral, N. (2009). "Tarımda Rekor Dış Ticaret Açığı" <http://m.bianet.org/bianet/tarim/112305-tarimda-rekor-dis-ticaret-acigi> (Erişim Tarihi: 07.01.2019).
- Oral, N. (2013), "*Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013*", İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Oral, N. (2006), "Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar", *TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi*, No: 6.
- Orman Genel Müdürlüğü, (2015). "*Türkiye Orman Varlığı*" <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Yayinlar/T%C3%BCrkiye%20Orman%20Varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-2016-2017.pdf> (Erişim Tarihi: 15.10.2018).
- Özgüven, M.M., Türker, U. ve Beyaz, A. (2010). "Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Mekanizasyon Durumu", *GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 27(2), ss. 89-100.
- Özkan, F. Ve Tarı, R. (2011). "Türkiye'de 2001 Yılı Sonrası Yasal ve Kurumsal Reformların Ekonomi Üzerindeki Etkisi", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 14, ss. 1-15.
- Özudoğru, T. ve Miran, B. (2015). "Türkiye'de Farklı Destekleme Politikalarının Pamuk Arzı Üzerine Etkileri", *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, ss. 9-19.
- Öztürk, Ş. Vd. (2009). "Küresel ve Ulusal Politikaların Yerel Tarım Üzerindeki Etkisi: Muğla Köyleri Örneği", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 1, ss. 157-176.
- Regúnaga, M., & Rodríguez, A. T. (2015). "Argentina's Agricultural Trade Policy and Sustainable Development", *Issue Paper*, C. 55.
- Sağlık, F.C. (2010), "AB Ortak Tarım Politikası ve Türkiye'ye Etkileri (Tarım Müzakereleri Analizi)", *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi*, ss. 23-33.

- Sayın, C. Mencet, M. N. (2002). "IMF İstikrar Politikalarının Türk Tarımına Etkisi", *Türkiye V. Tarım Ekonomisi Kongresi*, Ss. 348-350.
- Shevchuk, V. (2016). "Modelling of exchange rate effects and complimentaries between agriculture and industry in Ukraine. *Information Systems in Management*, C. 5.
- Shevchuk, V. I. C. T. O. R., & Kopych, R. (2017). Modelling of fiscal policy effects on agriculture and industry in Ukraine. *Information Systems in Management*, 6.
- Susam, N. Ve Bakkal, U. (2008). "Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi D.Đ.B.F. Dergisi*, C. X, S. I, ss. 327-357.
- Susam, N. ve Bakkal, U. (2008), "Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 63-75.
- Tabi, A. (2005, February). Fiscal policy and sectoral productivity convergence in Cameroon: Implications for poverty reduction. In Washington Conference at the IMF (pp. 15-16).
- Tan, S. Orta, Ü. ve Everest, B. (2014). "Uygulamada Olan Tarım Politikaları Kapsamında Çanakkale'nin Mevcut Durumunun İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma", *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi (COMU Journal of Agriculture Faculty)*, C. 2, S. 1, ss.45-54.
- Taşar, M. O. (2010). "Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve Makro Ekonomik Etkilerinin Analizi", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 3, S. 1, ss. 76-97.
- TCMB Para Politikası. (2019). "Merkez Bankası Piyasa Verileri", <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi> (Erişim Tarihi: 20.05.2019).
- Terin, M. Aksoy, A. ve Güler, İ. O. (2013). "Tarımsal Büyümeye Etki Eden Ekonomik Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma", *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 3, ss, 41-50.
- Toprak Mahsulleri Ofisi. (2012). "Tarımsal Ürün Alım Fiyatları Raporu" <http://www.tmo.gov.tr/Main.aspx?ID=187> (Erişim: 26.08.2019).
- Trakya Kalkınma Ajansı (2013). "TR21 Düzey 2 Bölgesi Trakya Bölge Planı 2014-2023", <https://www.trakyaka.org.tr/tr/33263/Trakya-Bolgesi-Bolge-Planlari> (Erişim Tarihi: 15.12.2018).
- Trakya Kalkınma Ajansı (2017). "TR21 Trakya Bölgesi Tarım Makineleri Sektör Raporu", <https://www.trakyaka.org.tr/tr/33263/Trakya-Bolgesi-Bolge-Planlari> (Erişim Tarihi: 10.12.2018).

- Trakya Kalkınma Ajansı (2013). “TR21 Trakya Bölgesi Mevcut Durum Analizi Taslağı”, <https://www.trakyaka.org.tr/tr/33263/Trakya-Bolgesi-Bolge-Planlari>. (Erişim Tarihi: 17.01.2019).
- Trakya Kalkınma Ajansı. (2010). “TR21 Düzey 2 Bölgesi Trakya Bölge Planı 2010-2013”.
https://www.trakyaka.org.tr/upload/Node/33265/xfiles/tr21_trakya_2010-2013.pdf (Erişim Tarihi: 15.03.2019).
- Tunç, H. (2012). “Tarım Sektörünün Yapısal Özellikleri ve Önemi”
<http://www.havvatunc.com/2012/08/13/tarim-sektorunun-yapisal-ozellikleri-ve-onemi/> (Erişim Tarihi: 14.11.2018).
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). “Dış Ticaret Verileri”
<http://www.tuik.gov.tr/PreTabloArama.do> (Erişim: 23.08.2019).
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, (2013). Türkiye Tarım Sektörü Raporu. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2001). “Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı-Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar,
<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b/program.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORSPACE-26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b-m3fB7oF>
(Erişim: 15.03.2019).
- TÜSİAD, 2001. “Türkiye’de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler”, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Valdes, A. (1986). Impact of trade and macroeconomic policies on agricultural growth: the South American experience. International Food Policy Research Institute; Washington.
- Yapar, S. (2005). “Türkiye’de Tarımsal Ekonomi ve Destekleme Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 5, ss. 21-37.
- Yalçınkaya, N. Yalçınkaya, H. Ve Çılbant, C. (2006). “Avrupa Birliğine Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C. 13, S. 2, ss. 97-118.
- Yavuz, F. (2005). “Türkiye’de Tarım”, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. Ankara.

- Yıldız, F. (2017). “Türkiye’de Merkezi Yönetim Bütçesinden Yapılan Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkisi: 2006-2016 Dönemi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 104, ss. 45-63.
- Yıldız, E. ve Oğuzhan, A. (2007). “Türkiye’de Uygulanan Para Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkisi: Model Denemesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 2, ss. 206-225.
- Yıldız, E. (2006), “Türkiye’de Uygulanan Para ve Maliye Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkilerinin Ekonomik Analizi”, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı. Tez No: 183516.
- Yılmaz, H. İ. ve Çobanoğlu, F. (2017). “Türkiye’de Tarım Sektörünü Desteklemeye Yönelik Sağlanan Çeşitli Araçların Tarımsal Üretim Değeri Üzerindeki Etkilerinin Analizi”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, S. 23, ss. 145-156.
- Yükseler, Z. (2011), “2001 Krizi Sonrası Ekonomi Politikalarının Sanayi ve Hizmetler Sektörlerine Yansımaları”, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*.